

Van het molensterven naar de molen als nationaal erfgoed

De ontwikkeling van een Nederlands icoon in de negentiende en twintigste eeuw

Master Thesis

Lianne Macke

3226786

M Cultuurgeschiedenis

Begeleider: dr. H. Henrichs

19 juli 2013

Inhoudsopgave

Inleiding	3
1. Theoretisch kader	6
1.1 De molen als ‘cultuurhistorisch’	6
1.2 Transformatie, musealisering en folklorisering	7
1.3 Nationalisering	10
1.4 De molen als erfgoed	11
1.5 Totem en taboe	12
1.6 De culturele biografie van het landschap	13
1.7 Authenticiteitsvraagstuk	15
2 De geschiedenis van molens in Nederland	17
3 De wording van de molen als nationaal symbool	21
3.1 Beeldvorming rondom de volkscultuur in Nederland	21
3.2 Molens in de schilderkunst	25
3.3 Molens binnen toerisme	27
Conclusie	31
Bibliografie	33

Inleiding

Voor menig toerist die Nederland aandoet, is de vakantie niet compleet zonder een bezoek aan de Kinderdijk of de Zaanse Schans. Als men aan Nederland denkt, komen vaak dezelfde clichés naar boven: klompen, tulpen, kaas en, waar het in dit onderzoek om draait, windmolens.¹ De windmolens hebben al meer dan vier eeuwen lang een belangrijke rol gespeeld in de economische ontwikkeling van Nederland en waren beeldbepalend in het landschap. Door hun plek in het landschap, zijn het Nederlands meest opvallende monumenten. De molens lijken dan ook al eeuwen lang een grote rol te hebben gespeeld in de collectieve beleving van Nederland.²

De ontwikkeling van de molen tot nationaal erfgoed, lijkt er echter een van iets recentere aard. Hoe de molen een icoon geworden is en welke cultuurhistorische aspecten aan de molen als erfgoed kunnen worden onderscheiden, staat in dit onderzoek dan ook centraal. Hierbij ligt de focus op hoe de molen door het molenstreven, een economisch-historisch proces, in verschillende fasen een symbolische betekenis krijgt. Er zal worden geprobeerd de ontwikkeling van de molen als symbool te koppelen aan een theoretisch kader en aan de economische ontwikkeling van de molens in Nederland. Om te komen tot een bevredigend antwoord, is het eerst belangrijk om duidelijk te stellen welke cultuurhistorische aspecten er een rol spelen bij de molen als erfgoed. Hieraan zal aandacht worden besteed in het hoofdstuk over theorie.

In het tweede hoofdstuk zal er aandacht worden besteed aan de veranderende economische rol van de molen als werktuig in de negentiende en twintigste eeuw. Hierbij wordt de opkomst van de stoomtechniek en welke gevolgen dit had voor de windmolens toegelicht. Het verdwijnen van de molens in het Nederlandse landschap, ook wel het ‘molensterven’ genoemd, staat dus centraal. Het begrip is niet helemaal zonder waardeoordeel; ‘sterven’ impliceert meestal een treurige aangelegenheid. Dit zou kunnen voortkomen uit het feit dat de meeste mensen die aandacht vroegen om het verdwijnen van de (werkzame) molen, ook sympathiseerden met de molens. In 1925 werd er al geschreven over het “ten doode doemen” van molens door de bouw van een elektrisch gemaal.³ Het begrip ‘molensterven’ komt echter oorspronkelijk uit het Duits⁴ (Mühlensterben) en wordt in de jaren ’50 gebruikt om een historisch fenomeen te omschrijven⁵, maar het is bij mij niet bekend of de term al eerder is gebruikt. Waarschijnlijk ontstaat deze term dan in Duitsland omdat veel molens rond 1955 worden stilgelegd en dan zelfs stopzettingpremies krijgen van de overheid. Vaak bleven de molens

¹ Nederlands Bureau voor Toerisme & Congressen, *Onderzoek inkomend toerisme 2009 – De buitenlandse toerist uitgelicht* (Leidschendam 2009) 51.

² Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (OC&W), *Een toekomst voor molens – Uitgangspunten voor de omgang met monumentale molens* (Amersfoort 2011) 5-9.

³ *Algemeen Handelsblad* 29 september 1925 via L. Vogelaar, ‘Moerkapelse molenlandschap is uniek - Historicus pleit voor behoud en herstel van af geknotte watermolens’, *Reformatisch Dagblad*, 13 december 1990.

⁴ J.S. Bakker, *De Molens van Rotterdam in oude ansichten deel 1* (Zaltbommel 1979) 5.

⁵ (onbekend), ‘Die Mühlen sterben’, *Die Zeit*, 9 juni 1955, Nr. 23.

wel staan, maar werd het binnenwerk eruit gehaald zodat de molens als opslagruimte konden dienen.⁶ Het molensterven zou dan ook in eerste instantie kunnen slaan op het niet meer in bedrijf zijn van de molens en niet perse op de sloop. In Nederland komt, zover bij mij bekend, de eerste verwijzing naar de term molensterven uit eind jaren '70. Hierbij slaat het molensterven wel expliciet op het 'bergafwaarts gaan' van het molenbestand, en dus het verdwijnen van de molens.⁷ Door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed wordt tegenwoordig het molensterven gedefinieerd als "de teloorgang van molens als economisch belangrijke werktuigen"⁸ en zo wordt de term in dit onderzoek ook gebruikt.

Het laatste hoofdstuk besteedt aandacht aan de ontwikkeling van de molen tot clichébeeld voor Nederland. Eerst zal er worden gekeken naar de molen binnen de volkscultuur, dan binnen de schilderkunst en tenslotte binnen het toerisme. Hierbij speelt zowel de binnenlandse als de buitenlandse beleving van de molen een rol. Hoewel de eerste molens al in de veertiende eeuw werden gebouwd, ligt in dit onderzoek focus op de negentiende en twintigste eeuw. In deze periode nam namelijk aan de ene kant de hoeveelheid molens drastisch af terwijl de nationale waardering sterk toenam.

Ten opzichte van andere landen schakelde Nederland pas relatief laat over op het gebruik van stoom als aandrijvingsmethode. Hierdoor bleven de molens in Nederland nog relatief lang gespaard. Over de ontwikkeling van de nieuwe technieken ten opzichte van de molen heb ik al het een en ander geschreven in een eerder onderzoek naar het molensterven tussen 1850 en 1950.⁹ In de negentiende eeuw werd gedacht dat de langzame overschakeling het gevolg was van conservatisme en lethargie onder ondernemers en dat ze daarom innovaties tegenhielden. Daarnaast werd de schuld gegeven aan een achteruitgang van de handel door het protectionisme van andere landen en de afwezigheid van kolenmijnen.¹⁰ In de jaren '70 van de twintigste eeuw ontstond het idee dat door strikt rationele afwegingen van factorkosten ondernemers lange tijd besloten niet over te stappen op stoom.¹¹ Deze verklaring bleek te eenvoudig en nieuwe factoren, zoals institutionele en maatschappelijke structuren, werden onderzocht.¹²

⁶C.Lucht, 'Mühlensterben', (versie december 2009) <http://norddeutsche-muehlen.npage.de/muehlensterben.html> (19 juli 2013).

⁷J.S. Bakker, *De Molens van Rotterdam in oude ansichten deel 1* (Zaltbommel 1979) 5.

⁸Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Een toekomst voor molens*, 50.

⁹L. Macke, *Het molensterven in Nederland tussen 1850 en 1950* (Stageopdracht RCE binnen Master cultuurgeschiedenis UU 2013).

¹⁰J. Schot, 'The Usefulness of evolutionary models for explaining innovation. The case of the Netherlands in the 19th century', *History and Technology: An International Journal* 14 (3) (1998) 175.

¹¹J. Mokyr, *Industrialisation in the Low Countries 1795-1850* (New Haven 1976); R.T. Griffiths, *Industrial Retardation in the Netherlands 1830-1850* ('s Gravenhage 1979); R.W.J.M. Bos, 'Factorprijzen, technologie en marktstructuur: de groei van de Nederlandse volkshuishouding 1815-1914', *A.A.G. Bijdragen*, XXII (1979) 109-137.

¹²Zie bijvoorbeeld D. van Lente, 'Technology in Dutch society during the nineteenth century', *Tractrix* Vol. 2 (1990) 127-139; J. L. van Zanden, 'De introductie van stoom in de Amsterdamse meelfabricage 1828-1855', *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek* 8, 63-80; H.W. Lintsen (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890*, (Zutphen 1993).

De molen als icoon zou volgens Cevaal en Bazelmans pas in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw opkomen wanneer de industrialisatie het landschap ingrijpend heeft veranderd en men zich vanuit een vijf-voor-twaalf-gedachte gaat bezighouden het behoud van molens.¹³ Opvallend is dat het idee van de molen als icoon voor Nederland eerder ontstaat onder de buitenlandse bezoekers dan de Nederlandse bevolking. Al in de jaren zeventig en tachtig van de negentiende eeuw zagen zij de windmolen als een vooraanstaand icoon.¹⁴

Om vanuit een cultuurhistorisch perspectief iets te kunnen zeggen over de molen als erfgoed, moeten begrippen als musealisering, nationalisering, erfgoed, authenticiteit en cultuur worden getheoretiseerd. Molens zijn tegenwoordig een belangrijk nationaal beeldmerk voor Nederland en hiermee hangen bepaalde clichés samen. Op het moment dat een molen niet voldoet aan het verwachte cliché, komen bepaalde taboes die gestoeld zijn op nostalgie naar boven. Zo wordt er van molens verwacht dat ze als werktuig nog een functie hebben.¹⁵ Als een soort levend erfgoed, is er een belangrijke rol weggelegd voor het ambacht van molenaar als immaterieel erfgoed.¹⁶ In de afgelopen decennia is er echter meer aandacht ontstaan voor de molen als “monument voor geschiedenis van de techniek” in plaats van als werktuig. De molen krijgt hiermee meer erkenning als cultuurdrager waarbij de materiële en immateriële aspecten moeten worden behouden.¹⁷ Hiermee is de transformatie van werktuig naar erfgoed voltooid lijkt de musealisering van de molen compleet te zijn.

¹³ J. Bazelmans, “The Dutch windmill: the origin of an icon of the Netherlands and Dutch identity”, lezing Permanent European Conference for the Study of the Rural Landscape (PECSRL) (op 08-08-2012) 13 & 17; R. J. Cevaal, *Nederland Molenland – Geschiedenis van een Nederlands beeldmerk 1813-1940*, Masterscriptie Erfgoedstudies Vrije Universiteit Amsterdam, (Februari 2012) 6.

¹⁴ Bazelmans, ‘The Dutch windmill’, 8.

¹⁵ F.E. Terpstra, ‘Molenerfgoed niet gered met geld alleen- Hoogwaardige kennis en cultuurhistorisch inzicht zijn even noodzakelijk’, *Molinologie* 29 (2008) 1-2.

¹⁶ Vereniging de Hollandsche Molen, ‘Ambacht molenaar wordt immaterieel erfgoed’, (versie 07-05-2013) <http://www.molens.nl/site/actueel/index.php?id=127> (8-7-2013).

¹⁷ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (OC&W), *Een toekomst voor molens*, 4-7.

1. Theoretisch kader

1.1 De molen als 'cultuurhistorisch'

Om uitspraken te kunnen doen over de molen als een cultuurhistorisch fenomeen, en over de verschillende opvattingen van wat cultuurhistorisch is, moet er gekeken worden naar de achtergronden van het woord 'cultuur'. Oorspronkelijk werd het woord gebruikt om de cultivering van het landschap door veeteelt en akkerbouw aan te duiden, dus het 'in cultuur brengen' van het landschap. Daarnaast werd het gebruikt om het proces van de ontwikkeling van de mensheid aan te geven. Vanuit hier is de betekenis verder opgerekt om ook de intellectuele, spirituele en artistieke ontwikkelingen van de maatschappij en de geschiedenis aan te duiden. In de late achttiende en het begin van de negentiende eeuw zorgde de Romantiek, met haar focus op nationale cultuur en folklore, ervoor dat er nog een betekenis werd ontwikkeld. Anders dan het idee van een lineaire ontwikkeling van cultuur, ging deze interpretatie uit van meerdere culturen die afhankelijk van de tijd, plaats en maatschappelijke positie konden veranderen. Tegen het einde van de twintigste eeuw waren van het begrip cultuur drie hoofdinterpretaties: een proces van ontwikkeling binnen de maatschappij en geschiedenis, een bepaalde manier van leven voor bijvoorbeeld een specifieke periode, plaats en positie, en artistieke of intellectuele activiteiten. Binnen de productie van cultuur spelen zowel symbolische, vanuit een mentale ideeënwereld komende, als materiele betekenissen, vanuit de sociale context, een rol.¹⁸

Deze ontwikkeling in de betekenissen van het woord 'cultuur', hebben ertoe geleid dat er een verschil is ontstaan tussen 'cultuurhistorie' en 'cultuurgeschiedenis'. Beiden begrippen gebruiken een andere interpretatie van wat er wordt verstaan onder cultuur. Hierbij is cultuurhistorie een historisch-geografisch begrip, in de betekenis van 'in cultuur gebracht landschap' te gebruiken en met de nadruk op het materiele. Burke ziet als hoofdzaak binnen de cultuurgeschiedenis "aandacht voor de veranderlijke waarden en opvattingen die van belang zijn voor het gedrag van bepaalde groepen op bepaalde plaatsen in bepaalde perioden van de geschiedenis".¹⁹ Volgens hem is de kern het omschrijven en onderzoeken van het 'symbolische' binnen samenlevingen.²⁰

Op het moment dat het bijvoeglijk naamwoord 'cultuurhistorisch' wordt gebruikt, kan het echter niet altijd duidelijk zijn of het verwijst naar de cultuurhistorie of de cultuurgeschiedenis. Wanneer het in dit onderzoek gaat over 'cultuurhistorisch' wordt er, tenzij expliciet vermeld, verwezen naar de theoretische en symbolische cultuurgeschiedenis.

¹⁸ A. Green, *Cultural History – Theory and history* (New York 2008) 1-2.

¹⁹ P. Burke, *Wat is cultuurgeschiedenis?* (Utrecht 2007) 10.

²⁰ *Ibidem*, 12.

1.2 Transformatie, musealisering en folklorisering

Tot het einde van de negentiende eeuw was het beroep molenaar nog omgeven met negatieve stereotypering. Dit kwam voort uit de zowel letterlijke als figuurlijke positie van de molenaar aan de rand van de gemeenschap. Hierdoor ontstond een connotatie van de molenaar met zaken die het daglicht niet konden verdragen. Tegenwoordig worden de molen en de molenaar echter gezien als een karakteristieke uiting van het cultureel erfgoed en wordt een associatie met traditie en identiteit opgeroepen.²¹ De molen is daarnaast een icoon en representeert de vroegmoderne geschiedenis van Nederland.²² Ook binnen de historische canon wordt de icoonstatus van de molen onderkend. Zo staat een Beemstermolen model voor de manier waarop “Nederlanders grote delen van hun land zelf hebben gemaakt”.²³ Waar molens eerst voor bijvoorbeeld meel, papier, planken en droge polders zorgden, lijkt de molen nu vooral een specifieke atmosfeer te produceren. De molen heeft dus een fundamentele verandering in betekenis doorgemaakt.²⁴

Deze functieverandering staat centraal binnen het musealiseringproces. Volgens het verklaringmodel van de Zwitserse cultuurtheoreticus Lübke over de groeiende musealisering van de samenleving is ‘musealisering’ een tegenhanger van de ‘modernisering’. Onder invloed van de modernisering zouden voorwerpen steeds sneller hun functie verliezen, waardoor ze ‘museaal’ werden. Te grote veranderingen in de samenleving zorgen volgens Lübke tot een gevoel van identiteitsverlies. Dit gevoel kan alleen worden verminderd door het behouden van traditionele en vertrouwde objecten in een museale setting. Een toename in het aantal monumenten en musea zou dus kunnen worden verklaard uit stroomversnellingen in het moderniseringsproces.²⁵ Dit model is op verschillende vlakken bekritiseerd. Zo is de theorie moeilijk te testen. Hoe kan worden gemeten hoe groot de belangstelling voor het verleden is en hoeveel moeite mensen hebben met veranderingen? Daarnaast kan niet worden uitgesloten dat er geen andere redenen dan een compensatiedrift zijn voor een drang naar cultuurbehoud. Bij de toepassing van dit model dienen de nodige reserves dus in acht te worden genomen. Lübke’s interpretatie van musealisering kan echter wel gebruikt worden om verder te kijken naar de betekenisverandering die objecten ondervinden bij het verlies van hun originele functie en de transformatie in een bezienswaardigheid. Het musealiseringproces lijkt in het verlengde te liggen van het folkloriseringsproces. Bij beschrijvingen van beide fenomenen wordt vaak een zelfde nadruk gelegd op context- en functieveranderingen.²⁶ Daarnaast is er bij beide fenomenen kritiek op de schijnwereld die ze creëren en ligt bij beiden de nadruk op het tegenwicht die wordt geboden tegen

²¹ G. Roijackers, ‘Totem and Taboo: The cultural biography of the mill biotope – a new perspective on Mills?’, *International Molinology* 72 (2006) 25.

²² J. Bazelmans, ‘De molens: icoon, werktuig, totem’, in: A. Kok, J. Leenes, I. Noordhoff, *De Wadden: Noorderbreedte Dossier 2010* (Groningen 2010), 39-40.

²³ De canon van Nederland, ‘De Beemster: Nederland en het water’ (versie 2 juli 2007) <http://www.entoen.nu/beemster> (4 juli 2013).

²⁴ Roijackers, ‘Totem and Taboo’, 25.

²⁵ H. Lübke, *Der Fortschritt und das Museum* (1983).

²⁶ A. de Jong, *De dirigenten van de herinnering: Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940* (Nijmegen 2001) 22.

snelle veranderingen in een samenleving. Daarnaast wordt de link gelegd tussen folklore en musea en een identiteitsvorming. Ze kunnen “een belangrijke functie vervullen als ‘werkplaats voor het geheugen’ van een gemeenschap en zo bijdragen aan de vorming van een zelfbeeld”.²⁷

Bij folklorisering en musealisering wordt een object of traditie uit de originele context gehaald om beschermd te worden en getoond te worden aan het publiek. Door de verandering van status wordt de materie een ‘engine of identification’. Het landschap, en dan voornamelijk het platteland, heeft deze ontwikkeling ook doorgemaakt.²⁸ Zoals duidelijk zal worden uit het volgende hoofdstuk, werden aan het begin van de twintigste eeuw nog vele molens gesloopt als ‘nutteloze proto-industriële horizonvervuilers’.²⁹ Als reactie hierop ontstond in de jaren ’20 de Vereniging De Hollandsche Molen, die zich tot doel stelde om molens te behouden.

De ontwikkeling waar het object of cultuurverschijnsel doorheen gaat bij een proces van folklorisering en musealisering kan worden opgesplitst in vier fasen. De eerste fase wordt gekenmerkt door een contextverandering door functieverlies, en de bewustwording dat belangrijke culturele objecten op het punt staan te verdwijnen. Toen bij de molen de economische functie snel afnam, kwam de positie van de molen in het landschap ook in gevaar. Dit bewustzijn was gedurende het grootste deel van de twintigste eeuw aanwezig in Nederland. Actie moest worden ondernomen om de molens een tweede leven te geven.³⁰

De tweede fase van het monumentaliseren van molens draait om het vormen van actiegroepen en organisaties door belangrijke individuen binnen de samenleving. Om het verdwijnen van het verschijnsel tegen te gaan, wordt het culturele fenomeen op de een of andere manier opgenomen door de samenleving. Naast de Vereniging de Hollandsche Molen ontstonden aan het begin van de twintigste eeuw het Nederlands Openlucht Museum, het Koninklijk Nederlandsch Oudheidkundig Genootschap en de Bond Heemschut. Langzaamaan is Vereniging de Hollandsche Molen uitgegroeid tot de belangrijkste pleitbezorger en beschermer van de molen als Nederlands cultureel erfgoed. Dit heeft geleid tot een groeiende waardering van het Nederlandse volk voor de waarde die molens hebben voor de Nederlandse cultuur. Deze waarde werd echter niet als eerste ontdekt door de Nederlanders zelf. Ook al hadden molens al vanaf de zestiende eeuw een rol in de Nederlandsche schilderkunst, buitenlandse schilders van het Franse impressionisme en de ‘Holland-gekte’ in Amerika rond 1900 hebben hier een belangrijke rol in gespeeld. Dit zal verder worden geïllustreerd in een later hoofdstuk. Pas rond 1920 werden zogenoemde hetero-stereotypen van buitenlanders auto-stereotypen waar de Nederlanders zichzelf in konden herkennen.³¹

²⁷ De Jong, *De dirigenten van de herinnering*, 24.

²⁸ Roijackers, ‘Totem and Taboo’, 25.

²⁹ *Ibidem*, 26.

³⁰ Roijackers, ‘Totem and Taboo’, 26; De Jong, *De dirigenten van de herinnering*, 22.

³¹ Roijackers, ‘Totem and Taboo’, 27; J. Bazelmans, ‘De molens: icoon, werktuig, totem’, 39-40.

In de derde fase ligt de nadruk op de promotie en reclame rondom het beschermde object. Hierbij worden demonstratieve of representatieve kenmerken versterkt.³² Latere, ‘lelijke’ toevoegingen worden verwijderd om het object zoveel mogelijk terug te brengen naar de originele vorm. Bij molens leidde dit ertoe dat de focus vaak lag op de molen zelf, en dat hierdoor aansluiting met de rest van het landschap van ondergeschikt belang was. Pas later kwam het idee op van een soort leefruimte voor de molen die een essentiële plaats innam binnen de culturele waarde van het molenlandschap, een ‘molenbiotoop’ genoemd. Gedurende deze derde fase veranderde de molen in een totem, een symbool van de Nederlandse identiteit. De molen is onderdeel geworden van de karakteristieke ‘skyline’ van Nederland. Hierdoor is de molen veranderd van een horizonvervuiler in een esthetisch object dat een identiteit symboliseert waar mensen trots op zijn.³³

In de laatste fase van dit proces van musealisering is de betekenis van het object volledig getransformeerd. Zoals Rooijackers het verwoordt: “Instead of being a machine engaged in an economic business, mills have become machines of cultural memories producing identity.”³⁴

Een van de aanvullingen die aan deze beschrijving van het proces van musealisering en betekenisgeving kan worden gedaan, komt van de Franse historicus Pomian. Hij maakt bij betekenisgeving aan objecten een onderscheid tussen de voorwerpen die een bepaalde gebruikswaarde (‘les objets utiles’) bezitten en degene die geen gebruikswaarde (meer) hebben, maar wel een speciale betekenis hebben gekregen (‘les sémiophores’).³⁵ Op een bepaalde manier zijn de ‘semioforen’ een soort ‘geladen’ objecten geworden die naar iets buiten zichzelf verwijzen. Door musealisering kan een gebruiksvoorwerp transformeren in een semiofoor.³⁶ In het geval van de Hollandse molen lijkt het alsof het van een gebruiksvoorwerp veranderd is in een semiofoor van de nationale identiteit.

Een tweede aanvulling is dat er door de redders van de cultuuruiting vaak een nieuwe betekenis wordt gegeven aan het object. Hier zijn twee redenen voor: allereerst rechtvaardiging van hun inspanning, en ten tweede kan het object worden gebruikt om de samenleving iets te leren door het een opvoedkundige dimensie mee te geven. De vraag is vervolgens hoe het publiek het voorwerp ‘toe-eigent’. ‘Toe-eigening’ houdt in dat bij de beeldvorming rondom een bepaald object de ontvanger niet passief is, maar het initiatief neemt om bepaalde betekenissen op te nemen in de eigen ‘culturele code’.³⁷ Naarmate de originele betekenis of functionaliteit van een traditioneel object meer naar de achtergrond verdwijnt, wordt de functie als cliché dominant. Dit kan leiden tot het cliché dat iets

³² De Jong, *De dirigenten van de herinnering*, 22.

³³ Rooijackers, ‘Totem and Taboo’, 27.

³⁴ *Ibidem*, 27.

³⁵ K. Pomian, *De oorsprong van het museum* (Heerlen 1990) 42.

³⁶ De Jong, *De dirigenten van de herinnering*, 26

³⁷ *Ibidem*, 26-27.

‘typisch Nederlands’ is, zonder dat men zich beseft wat het oorspronkelijke nut was.³⁸ De samenleving heeft de molen toegeëigend als iets ‘typisch Nederlands’.

1.3 Nationalisering

Zoals zal blijken is musealisering ook een middel tot nationalisering. Hierboven is aangetoond dat musealisering gepaard gaat met een transformatie en een soort losmaking van de oorspronkelijke context. Door gedelocaliseerde losse voorwerpen weer op een nieuwe manier samen te brengen in een nationaal verband, kan het nationale worden verbeeld door middel van in origine lokale of regionale objecten die hierdoor een nationale betekenis krijgen. Hierdoor maakt een beroep op traditie de vorming van identiteit mogelijk. Ik gebruik binnen dit onderzoek De Jong’s definitie van ‘nationalisering’: “dat een voorwerp of presentatie met een lokale achtergrond als nationaal erfgoed gaat functioneren”.³⁹ Binnen nationalisering kan er sprake zijn van ‘contextvergroting’, waarbij lokale zaken als regionaal of nationaal erfgoed worden toegeëigend. Op het moment dat zaken dreigen te verdwijnen ‘uit de eerste hand’, lijken ze te worden opgenomen in musea of als monumenten en zo in de ‘tweede hand’ terug te keren.

Binnen het discours over ‘nationalisme’ en de ‘nationale identiteit’ waren initieel de ideeën van Gellner dominant. Volgens hem is ‘nationalisme’ een ideologisch nevenproduct van het moderniseringsproces en de bijbehorende maatschappelijke veranderingen. Hij beweert dat dit verschijnsel zich voor het eerst voordoet bij de industriële revolutie, wanneer de tegenstelling tussen aan de ene kant modernisering en aan de andere kant een ideologische hang naar het behouden van het verleden ontstaat. Zo ging de verheerlijking van het platteland en haar onbedorvenheid vaak uit van stedelingen, die zo uiting konden geven aan hun ongenoegen met de minder mooie kanten van de industrialisering.⁴⁰ Deze theorie van Gellner moet echter niet klakkeloos worden aangenomen. Zo heeft Te Velde laten zien dat er in Nederland al voor de industrialisatie sprake was van een nationaal besef. Volgens hem kwam het nationalisme eerst voort uit de Verlichting en vervolgens het liberalisme, die samen zorgden voor een gestandaardiseerde cultuur.⁴¹ Zoals in het volgende hoofdstuk zal worden besproken, kwam de industrialisatie in Nederland pas in de tweede helft van de negentiende eeuw op terwijl dit in omliggende landen eerder gebeurde.

In het derde hoofdstuk, over de ontwikkeling van de molen tot nationaal symbool, komt aan bod dat buitenlanders eerder aandacht kregen voor de Nederlandse volkscultuur dan Nederlanders zelf. Als verklaring voor de late aandacht voor de Nederlandse volkscultuur binnen de vorming van een nationale identiteit hebben Voskuil en Frijhoff gewezen op de grote rol die de Gouden Eeuw en de Opstand hadden binnen nationale sentimenten. Al vroeg in de negentiende eeuw werd het Nederlandse

³⁸ De Jong, *De dirigenten van de herinnering*, 27.

³⁹ *Ibidem*, 27-28.

⁴⁰ E. Gellner, *Nations and nationalism* (Oxford 1983); De Jong, *De dirigenten van de herinnering*, 29.

⁴¹ H. te Velde, ‘Nederlands nationaal besef vanaf 1800’, in: T. Zwaan, J. W. Bezemer, *Het Europees Labyrint. Nationalisme en natievorming in Europa* (Amsterdam 1991), 174-177.

natiebegrip gekoppeld aan de bloeiperiode tijdens de Gouden Eeuw. Hierdoor werd de volkscultuur als identificatiemogelijkheid naar een tweede plaats geschoven.⁴²

1.4 De molen als erfgoed

“Erfgoed is geen analytisch begrip, zoals geschiedenis, maar een ervaringscategorie, zoals Huizinga’s historische sensatie”, aldus Van der Laarse.⁴³ Door deze ervaringsdemensie heeft erfgoed meer overeenkomsten met ‘herinnering’ dan met geschiedenis. In lijn met een wereld waar het draait om beleving en ervaring, draait erfgoed om gevoelens, een bepaalde mate van verering en geloof in de eigen versie van het verleden. Erfgoed vraagt dan ook om een bepaalde mate van toewijding.⁴⁴ Het draait er bij erfgoed niet om dat mensen het verleden gaan begrijpen, en om met de woorden van Lowenthal te spreken: “not that the public should learn something but that they should become something”.⁴⁵

Een gehechtheid aan erfgoed is vaak sterk verbonden aan een angst voor verlies. Een sentiment van teloorgang kan het ontwaken van een nationaal gevoel, waarbij grote aandacht is voor het behoud en de canonisering van monumenten van de (kunst)geschiedenis, tot gevolg hebben. Er is dan sprake van een vijf-voor-twaalf-gedachte.⁴⁶ Om als object de status van erfgoed te verkrijgen speelt niet alleen bedreiging, maar ook de esthetische waarde van het object een rol. Men moet het gevoel hebben dat iets het waard is om gered te worden, niet alleen bij kunstwerken, maar ook bij landschappen of stadsgezichten. Vaak hebben kunstenaars of schrijvers ook een rol bij het alarmeren van het publiek bij een mogelijke verdwijning van vaderlands landschapsschoon.⁴⁷

Interventies tot het conserveren of restaureren van objecten leidden vaak tot een verandering in betekenis en mogelijk zelfs tot het verlies van het ‘authentieke’ object. Erfgoed wordt namelijk per definitie toegeëigend en moet behalve tegen verval ook worden beschermd tegen de claims van anderen. Op deze manier kan het object een icoon worden van de nationale identiteit.⁴⁸ Wat er dus wordt beschermd, volgens Rappard, is niet een historisch object, maar de nationale symboolfunctie die het object heeft. Binnen de erfgoedcultus staat identiteit hierdoor boven authenticiteit.⁴⁹

⁴² J.J. Voskuil, ‘Geschiedenis van de volkskunde in Nederland. Portret van een discipline’, *Volkkundig Bulletin* 10 (1) (1984), 56-57; W. Th. M. Frijhoff, ‘Volkskunde en cultuurwetenschap: de ups en downs van een dialoog’, *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* 60 (3) (1997) 29.

⁴³ R. van der Laarse, ‘Erfgoed en de constructie van vroeger’, in R. van der Laarse (red.), *Bezeten van vroeger – Erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam 2005) 10.

⁴⁴ *Ibidem*, 10.

⁴⁵ T. Metz, ‘Zelfgemaakt verleden. Gesprek met erfgoedhistoricus David Lowenthal’, *NRC Handelsblad*, 6-12-2002

⁴⁶ Van der Laarse, ‘Erfgoed en de constructie van vroeger’, 11-12.

⁴⁷ *Ibidem*, 12.

⁴⁸ *Ibidem*, 13-14.

⁴⁹ Rob van der Laarse in gesprek met Charlotte van Rappard, ‘Erfgoed: het grootste containerbegrip van deze tijd’, in Alex de Vries (red.), *Underground Theory II: Cultureel Goed!* (Arnhem, 2004), 26-42.

De directeur van het British Museum, MacGregor, voegde hieraan toe dat “for individuals, as for communities, it may be said that memory is identity”.⁵⁰ Het fenomeen ‘identiteit’ laat zich echter lastig vatten. De hedendaagse interpretatie komt voort uit het werk van de Amerikaanse psycho-historicus Erikson uit 1960, die het omschreef als de egovormende functie van ons geheugen. Daarnaast is er steeds meer aandacht gekomen voor het geconstrueerde karakter van nationale identiteit. In de samenleving heeft identiteit echter de connotatie ‘eigen’ gekregen en gaan toeristen massaal monumenten, tradities en folklore bezichtigen. Dit erfgoed versterkt de nationale identiteit en onderscheidt de eigen identiteit van anderen.⁵¹ Door deze waarde van erfgoed voor de nationale identiteit worden landschappen en historische steden gemusealiseerd en daarmee een toeristische bestemming.

Een molen is niet zomaar een statisch object of monument. Veel molens in Nederland worden elke zaterdag in werking gesteld door (vrijwillige) molenaars. De molen zou dus kunnen worden gezien als een soort ‘levend erfgoed’. Door deze nadruk op levend erfgoed speelt het ambacht van molenaar een belangrijke rol en impliceert molenbehoud ook behoud van dit immateriële erfgoed.⁵² Het is dan ook niet verwonderlijk dat onlangs het ambacht van molenaar officieel is uitgeroepen tot immaterieel erfgoed.⁵³

1.5 Totem en taboe

Binnen een huidige tendens worden vele oude objecten omgevormd tot ‘nieuw’ erfgoed. Molens zijn binnen deze ontwikkeling veranderd van werktuigen naar totems van de Nederlandse cultuur en hierdoor essentieel voor de beleving van een nationale identiteit.⁵⁴ Het begrip totem stamt uit de antropologie en kan worden gezien als een soort mythisch symbool van een gemeenschap. De molen als totem komt onder andere tot uiting als binnen reclame, bij feesten, in films en foto’s dorpen, polders of provincies worden gerepresenteerd door (groepen) molens. Niet alleen kleinere gemeenschappen, maar ook Nederland als gemeenschap zelf wordt sinds de eerste helft van de twintigste eeuw geïdentificeerd door middel van de windmolen.⁵⁵ Het is tekenend dat vrijwel sinds de oprichting van Vereniging de Hollandsche Molen, leden van de koninklijke familie beschermheer- of vrouwe zijn. Zo is momenteel Z.K.H. Prins Friso van Oranje-Nassau beschermheer.⁵⁶ De molen is, samen met de tulpen en klompen, een cliché geworden voor Nederland en dit wordt niet alleen

⁵⁰ N. MacGregor, ‘Preface’, in: J. Mack, *The Museum of the Mind: Art and Memory in World Cultures* (London 2003) 8.

⁵¹ Van der Laarse, ‘Erfgoed en de constructie van vroeger’, 15.

⁵² Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Naar een herzien molenbeleid 2010* (Amersfoort 2009) 7.

⁵³ Vereniging de Hollandsche Molen, ‘Ambacht molenaar wordt immaterieel erfgoed’, (versie 07-05-2013) <http://www.molens.nl/site/actueel/index.php?id=127> (30-06-2013).

⁵⁴ Roijakkers, ‘Totem and Taboo’, 26.

⁵⁵ Bazelmans, ‘De molens: icoon, werktuig, totem’, 39-40.

⁵⁶ De Hollandsche Molen, ‘Wie zijn wij?’, (versie maart 2013) http://www.molens.nl/site/wie_zijn_wij.php (14 juli 2013).

uitgebuit voor toerisme en op televisie. Ook politieke partijen zoals de PVV en Groen Links gebruiken het beeld van de molen in hun verkiezingscampagnes.⁵⁷

Met een totem komen vaak ook enige taboes mee. Dat er enige samenhang bestaat tussen totems en taboes is al in 1912 door Sigmund Freud getheoretiseerd in de studie 'Totem und Tabu'. Binnen de psychoanalyse wordt het begrip taboe vaak uitgelegd als een fenomeen dat door de generaties heen wordt doorgegeven. Hier zal de antropologische interpretatie, die de nadruk legt op historische en culturele ervaringen en onder andere door Rooijackers is beschreven, worden gebruikt. Totems als vastgelegd icoon voor een groep hebben het vormen van een uniforme identiteit als effect. Bij het vormen van een uniforme identiteit is het van belang dat onduidelijkheden en ambivalenties in interpretaties zoveel mogelijk worden afgewend. Zaken die de status van een totem kunnen aantasten, worden als lasterlijk, oftewel taboe betiteld. Op deze manier wordt de status van een totem geconsolideerd. Een totem moet herkenbaar zijn en aan het standaard beeld voldoen. Het gevaar hierbij is dat het een statisch gegeven wordt. Bij de windmolens wordt door dit proces bijvoorbeeld het niet hebben van zeilen gezien als een taboe, omdat het niet voldoet aan het optimale beeld van de molen als een 'icon of memory'.⁵⁸

Een ander voorbeeld is reclame op molens. In het verleden was het heel gewoon om op molens reclame aan te brengen omdat de molen vanwege de noodzaak van een goede windvang hoog moest zijn, en vanuit alle kanten vrij. Hierdoor was reclame dan in de verre omtrek van de molen nog te zien. Gedurende de restauratie van vele molens zijn deze reclames verwijderd. Een reclameboodschap op een molen lijkt niet te kunnen. In het hedendaagse denken is de opvatting ontstaan dat een monument geen commerciële boodschap moet uitdragen. Ook de reclames zijn echter deel van de geschiedenis van molens. Het enige dat in deze lijn nog wordt geaccepteerd zijn ouderwetse reclames die een bepaald gevoel van nostalgie oproepen. Ook een windmolen die is vervallen wordt gezien als een soort smet op het landschap die zou moeten worden verwijderd. De gemeenschap lijkt de grootste moeite te hebben met het accepteren van molens die niet vallen binnen het beeld van tot in de puntjes gerestaureerde molens.⁵⁹

1.6 De culturele biografie van het landschap

Tegenwoordig refereert het begrip 'erfgoed' aan veel meer dan gebouwen en museumstukken alleen, zelfs hele landschappen en stadsgezichten, maar ook immateriële zaken als tradities, herinneringen en verhalen worden nu tot erfgoed gerekend. Hieruit voort komt de ontwikkeling van een nieuw soort onderzoek of concept, namelijk de 'biografie van het landschap'.⁶⁰ Het idee achter deze landschapsbiografie is dat landschappen een eigen levensgeschiedenis construeren. Door het woord

⁵⁷ Bazelmans, 'De molens: icoon, werktuig, totem', 39-40.

⁵⁸ Rooijackers, 'Totem and Taboo', 28.

⁵⁹ Ibidem, 28.

⁶⁰ J. C.A. Kolen, *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed* (Amsterdam 2005).

‘biografie’ te gebruiken, moet de rol van de mens in het landschap een plaats krijgen in het landschapsonderzoek. Het cultuurlandschap is hierdoor meer dan een nevenproduct van sociaal-economische ontwikkelingen, want het landschap bezit bijzondere sociale ladingen. Hoe gemeenschappen hun leefruimte inrichten en hoe ze daarbij omgaan met het verleden wordt niet alleen bepaald door de aanwezige sporen in de fysieke ruimte, maar ook door sociale behoeften en economische belangen. Een landschap moet dus worden gezien als het resultaat van wisselwerkingen tussen onder andere sociale waarden, economische belangen en identiteitsbehoeften. Een landschapsbiografie beschrijft in het ideale geval de (langetermijn)geschiedenis van een landschap waarbij de betekenisveranderingen en transformaties van belangrijke plekke en ruimtelijke structuren in kaart worden gebracht. Hierbij moeten de effecten van historische processen een plaats krijgen. Op deze manier kan er achter historische iconen ook een grotere gelaagdheid worden toegevoegd.⁶¹ Zoals Kolen het omschrijft “juist omdat het landschap – als ruimtelijk samenstel – zijn bewoners overleeft, is het een voedingsbodem voor culturele identiteiten.”⁶² Door deze culturele biografie van het landschap, worden de twee interpretaties van ‘cultuurhistorisch’ dichtert tot elkaar gebracht.

Ook volgens Rooijackers moet er meer aandacht komen voor de culturele biografie van molens, of de levensloop van de molen in een ecologische context. De molen kan namelijk een verhaal ‘vertellen’ of illustreren wat er is gebeurd met de samenleving op een bepaalde plek. Soms is dit op een directe manier door bijvoorbeeld inscripties en plaquettes, maar vaak zijn er ook meer impliciete boodschappen af te lezen van de bloei en het verval, rijkdom en armoede, trots en waardeveranderingen. Door concrete sporen in het landschap, zoals de molen, kan een tijdsverloop worden geschetst. Zoals later zal worden besproken, is de (economische) functie van de molen in het landschap in de laatste 150 jaar aan enige verandering onderhevig geweest. Dit is deel van de geschiedenis van de molen en het landschap. Zo waren rond 1900 vele molenaars trots om een rokende schoorsteen naast hun molen te hebben, omdat dit liet zien dat ze met hun tijd meegingen en op de hoogte waren van de technische ontwikkelingen binnen de industrialisatie. Veel van deze schoorstenen en bijbehorende gebouwen rondom molens zijn gesloopt om de molen weer te laten voldoen aan het ideaalbeeld van een ongerept cultuurhistorisch landschap.⁶³

Door de focus op het ideaalbeeld, komt de ‘leesbaarheid’ van het monument in het geding. De molen met haar reclame en bijgebouwen, vertelt iets over de lokale ontwikkelingen rond de molen. Er kan worden achterhaald waarom een bepaalde molen ergens werd gebouwd en waarom de molen wanneer welke functie had. Tegenwoordig is de originele functie van vrijwel alle molens verdwenen, en zijn de molens blijven staan als een stoort ‘Fremdkörper’ (‘vreemd lichaam’) in het landschap. Molens zijn hiermee voor velen een object binnen hun ‘herinnering’ geworden. “*Mutatis mutandis*, most of the

⁶¹ J.C.A. Kolen, ‘De biografie van het landschap: Naar een nieuwe benadering van het erfgoed van stad en land’, *Vetruvius* 1 (2007) 15-17.

⁶² *Ibidem*, 17

⁶³ Rooijackers, ‘Totem and Taboo’, 29.

mill sites can be regarded as places of memory in a modern world, or, as the French say, ‘un lieu de mémoire’.⁶⁴

Dit idee van een landschapsbiografie moet in het achterhoofd worden gehouden als men kijkt naar de rol van authenticiteit binnen het behoud en de ontwikkeling van molens. Binnen de huidige samenleving verschuift de nadruk van de productie van goederen, naar de consumptie van belevingen en ontstaat een soort ‘ervaringseconomie’. Hierdoor ontstaat er een neiging om het authentieke en materiële karakter van erfgoed en het landschap te verwaarlozen.⁶⁵

1.7 Authenticiteitsvraagstuk

Lowenthal heeft in *The past is a foreign country* al geïllustreerd dat erfgoed altijd een transformatie ondergaat en niet onveranderd bewaard kan blijven.⁶⁶ Bij conservering en restauratie spelen opvattingen rondom authenticiteit een grote rol. Er kunnen verschillende vormen van authenticiteit worden onderscheiden. Ten eerste kan er worden gesproken van ‘materiële authenticiteit’, waarbij het object bestaat uit het oorspronkelijke materiaal in de originele samenstelling. Verder is er de ‘visuele authenticiteit’: het voorwerp ziet er nog net zo uit als het oorspronkelijk deed. Materiële en visuele authenticiteit kunnen niet gelijktijdig bestaan. Immers, om visuele authenticiteit te bereiken, zal een voorwerp gerestaureerd moeten worden en dit resulteert er meestal in dat zaken moeten worden aangevuld of vervangen.⁶⁷

Het authenticiteitsvraagstuk wordt nog lastiger bij molens, omdat dan ook de ‘functionele authenticiteit’ een rol speelt.⁶⁸ Toen aan het begin van de twintigste eeuw de monumentenzorg ontstond, waren de molens in de ogen van de samenleving nog functioneel als werktuig. Hierdoor werd er weinig tot geen aandacht aan molens gegeven. Nog zo’n stiefkindje van de vroege monumentenzorg zijn in dit opzicht de historische boerderijen. Ook toen de Vereniging de Hollandsche Molen werd opgericht begin jaren ’20 was er nog geen aandacht voor de molen als erfgoed of monument. De Vereniging had geen antimodernistische trekjes, en was er juist op gericht de molens functioneel te houden. Vanaf het begin was het behoud van de molens erop gericht dat ze functioneel moesten zijn. ‘Molens moeten malen’ was dan ook het devies. Hier komen dan ook de taboes vandaan ten opzichte van zaken die het romantisch wensbeeld rondom molens doorbreken. Op het moment dat een molen moet blijven kunnen functioneren en produceren volgens een ideaalbeeld van honderdvijftig jaar geleden, komt de materiële authenticiteit in het geding doordat er onderdelen (ver)slijten. Het functioneel houden van een molen, en hem dus laten draaien, kan ertoe leiden dat originele onderdelen vervangen worden en verdwijnen omdat ze suboptimaal zijn voor het werkend houden van de molen. Dit zou ook kunnen worden bekeken in het licht van het *history-heritage* debat,

⁶⁴ Roijackers, ‘Totem and Taboo’, 29.

⁶⁵ Kolen, ‘De biografie van het landschap’, 16-17.

⁶⁶ D. Lowenthal, *The past is a foreign country* (Cambridge 1985).

⁶⁷ De Jong, *De dirigenten van de herinnering*, 24.

⁶⁸ Ibidem, 25.

waarbinnen academische historici kritiek uitoefenen op de onkritische manier waarom er omgegaan wordt met erfgoed. Hierbinnen vertegenwoordigd de materiële authenticiteit het ‘historisch verantwoord-zijn’, terwijl het wensbeeld van een optimaal werkende molen aan de *heritage* kant staat.

Molens zijn door hun uitzonderingspositie binnen de monumentenzorg de afgelopen decennia op (soms ingrijpende wijze) gerestaureerd of aangepast waarbij de historische leesbaarheid, die voortkomt uit de materiële authenticiteit, vaak werd aangetast. Tegenwoordig wordt deze ontwikkeling door de *history*-kant aan de kaak gesteld en komen er tegengeluiden. Zo maakt Terpstra zich hard voor de historische leesbaarheid van het verhaal van de molen. Volgens hem is het “pas waardevol als een historisch object in materieel opzicht is overgebleven vanuit zijn vroegere context en daarover materiële informatie en kenmerken draagt”.⁶⁹ De originele functie wordt nu niet meer gevraagd en kosten wat kost een molen laten draaien, lijkt onherstelbare schade te doen aan de historische leesbaarheid van de molen. Er zou dus meer aandacht moeten komen voor de cultuurhistorische waarde, zowel binnen het ‘in cultuur gebrachte landschap’ als binnen de mentaliteitsgeschiedenis.

⁶⁹ Terpstra, ‘Molenerfgoed niet gered met geld alleen’, 9.

2 De geschiedenis van molens in Nederland⁷⁰

Voordat er aandacht zal worden besteed aan de ontwikkeling van de molen tot nationaal symbool, is het nodig iets te vertellen over de geschiedenis van de molens in Nederland en de ontwikkelingen die er plaats vonden rondom de molens ten tijde van de betekenisgeving uit het volgende hoofdstuk.

Nederland was een molenland en er waren dan ook vele molens met verschillende grootte, ontwerpen, functie en op allerlei plekken, alleen en in groepen. De poldermolens en zogeheten industriemolens, die een product vervaardigen, waren niet evenredig over Nederland verspreid. Boonenburg omschreef het als volgt: “A diagonal line, drawn straight through Holland from south-west to north-east would form approximately the dividing line between the polder-mills, or ‘marsh mills’ as they are called in England, and the corn windmills (south-east).”⁷¹ Aan de linker kant van deze lijn was er geen natuurlijk drainagesysteem zoals dat aan de andere kant er wel was en hier waren dan ook grote concentraties poldermolens te vinden. Deze poldermolens werden aangevuld met industriële molens die een verscheidenheid aan functies uitvoerden, van papierproductie, tot de olieslagerij en zagerij. Vooral in het oosten en zuiden van Nederland waren er veel korenmolens te vinden, omdat elk dorp er wel een nodig had.⁷²

Meer dan vier eeuwen lang heeft de poldermolen een allesoverheersende plek gehad in de Nederlandse ‘strijd tegen het water’. Kort na 1400 werd de eerste molen gebouwd en de noodzaak van bemaling werd door de eeuwen heen steeds groter door het stijgen van de zeespiegel en de inklinking van het veen. Het belang van de industriemolens bereikte tegen het einde van de zestiende eeuw en gedurende de zeventiende eeuw voor Nederland een hoogtepunt. Met het begin van de Gouden Eeuw was er sprake van een grote economische bloei. De Nederlanders werden, na de oprichting van de verschillende handelsmaatschappijen, de ‘vrachtvaarders van Europa’. De groeiende vraag naar papier door de ontwikkeling van de boekdrukkunst, de scheepsbouw en de aanvoer van (koloniale) goederen vroegen om molens die grondstoffen konden bewerken.⁷³ In de Zaanstreek, een vlak en waterrijk gebied ten noorden van Amsterdam leidde dit tot een groot windmolenindustriegebied. Zoals Boorsma het omschreef: “Met 240 zaagmolens was het grootste zaagpotentieel van het 18^e eeuwse [sic] Europa aanwezig, met 120 oliemolens beheerste men de oliemarkt op de Amsterdamse beurs, terwijl de 80 pelmolens in de behoefte aan gort- en pelderswaren, ook als scheepsproviand, voorzagen. De 50 papiermolens fabriceerden het leeuwendeel van de Hollandse papierproductie.”⁷⁴ Nergens ter wereld stonden zoveel molens bij elkaar op zulk een klein oppervlak.

⁷⁰ Dit hoofdstuk is gebaseerd op onderzoek dat ik voor mijn stage tijdens de Master Cultuurgeschiedenis heb uitgevoerd bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort.

⁷¹ K. Boonenburg, *Windmills in Holland*, (Den Haag 1951) 3.

⁷² *Ibidem*, 3-4.

⁷³ F. Stokhuyzen, L. Endedijk, *Molens: de nieuwe Stokhuyzen* (Zwolle 2007) 19-22.

⁷⁴ P. Boorsma, *Duizend Zaanse Molens*, (Wormerveer 1950) 54.

De molens in Nederland wisten het binnen de toenemende industrialisatie relatief lang vol te houden. Hoewel een concurrerende techniek, die van de stoommachine, al aan het begin van de achttiende eeuw in Engeland werd ontwikkeld, zou het tot na 1850 duren voordat deze techniek echt voet aan de grond kreeg in Nederland.⁷⁵ Doordat Nederland eeuwen lang een commerciële en technologische voorsprong had genoten met behulp van de windmolens en hier dus veel in geïnvesteerd was, zowel op materieel als kennis vlak, was het niet gemakkelijk over te schakelen van het ene technologische regime naar het andere. Door deze ‘wet op de remmende voorsprong’ ontstaat er een zekere ‘*path dependency*’.⁷⁶ Daarnaast was het heel lastig de initiële achterstand weer in te halen. De eerste innovatoren kunnen door hun initiële schaalvoordeel als eerste de winst meepikken en latere spelers moeten eerst de opgebouwde achterstand proberen weg te werken. Terwijl er wordt geprobeerd de achterstand in te lopen, worden er weer nieuwe uitvindingen gedaan en blijven ze achter de feiten aanlopen. Dit heet ook wel ‘*competitive exclusion*’.⁷⁷

Hierdoor verloor Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw zijn commerciële en technologische voorsprong van tijdens de Gouden Eeuw. Tijdgenoten zochten de verklaring in een nationale ‘Jan Saliegeest’ en de veranderde, ongunstigere economische omstandigheden die onder andere ontstonden door protectionistische maatregelen. De Nederlandse industrie was ingericht op de internationale handel, en toen deze sterk werd ingeperkt, kwam de industrie dit niet zomaar te boven.⁷⁸ Later werd gedacht dat de factorkosten van windkracht en stoomkracht de reden waren dat veel ondernemers niet waren overgegaan, maar de keuze voor een aandrijvingskracht bleek niet slechts een rationele kostenberekening te zijn.⁷⁹ De maatschappelijke inbedding, de verwachtingspatronen en de zowel positieve als negatieve symbolische waarden van stoom speelden bijvoorbeeld ook een grote rol. Ook bepaalde institutionele factoren zoals accijnzen, belastingen en andere regelgeving vanuit de overheid maakte het stoomfabrieken lastig. De ondernemers, die bepaalde belangen hadden bij de windmolens, konden soms door kartelvorming of andere netwerken proberen de technische ontwikkelingen tegen te houden.⁸⁰

Hoe vertraagd de opkomst van de stoommachine was vóór 1850, erna namen de aantallen stoommachines in grote stappen toe en nam het molenbestand flink af. Vooral tussen 1875-1885 is er een eerste grote sloopgolf onder de windmolens. Veel grote polders gaan dan, naar voorbeeld van het

⁷⁵ H.W. Lintsen, ‘Van Windbemaling naar Stoombemaling; innoveren in Nederland in de negentiende eeuw’, *Jaarboek voor de Geschiedenis van Bedrijf en Techniek* 2 (Utrecht 1985) 50; H.W. Lintsen, ‘Stoom als symbool’, in: H.W. Lintsen (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel IV. Delfstoffen, machine- en scheepsbouw. Stoom. Chemie. Telegrafie en telefonie* (Zutphen 1993) 105.

⁷⁶ A. Rijpma, *A comparative investigation into the causes of technological progress in Britain and the Netherlands in the eighteenth century*, Thesis MA Comparative History (Utrecht 2007) 32; J. Romein, ‘De Dialektiek van de Vooruitgang: Bijdrage tot het ontwikkelings- en ondergangsbegrip in de geschiedenis’, *Forum* 4 (Utrecht 1980) 772; Schot, ‘The usefulness of evolutionary models for explaining innovation’, 195

⁷⁷ Schot, ‘The usefulness of evolutionary models for explaining innovation’, 186-188.

⁷⁸ D. van Lente, ‘Technology in Dutch Society during the nineteenth century’, *Tractrix* 2 (1990), 131-132.

⁷⁹ J. L. van Zanden, ‘De introductie van stoom in de Amsterdamse meelfabricage 1828-1855: over de rol van marktstructuren, ondernemersgedrag en de overheid’, *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek* 8 (1991) 63-64.

⁸⁰ Schot, ‘The usefulness of evolutionary models for explaining innovation’, 176-189.

Haarlemmermeer, over op stoombemaling. Een verdubbeling van het aantal stoomgemalen in deze periode leidde ertoe dat twee tot driemaal de hoeveelheid stoommachines aan polderwindmolens verdween. De stoomtechniek blijkt in toenemende mate betrouwbaarder, gelijkmatiger en sterker dan windkracht. Ook veranderingen in de marktsituatie en –omvang en ondernemersgedrag, zorgen voor gunstige voorwaarden voor stoom.⁸¹ Door verbeteringen in productieprocessen die alleen konden worden toegepast met behulp van nieuwe aandrijvingstechnieken, verdwenen er ook veel molens. Zo werden de molenstenen van de korenmolens vervangen door walsenstoelen, ontstonden er voor de de veevoederfabricage de hamermolen, konden bij de houtzagerij snelzaagramen worden ingezet, kon olie veel gemakkelijker worden geproduceerd met behulp van hydraulische persen en wringers, kwamen er langzeefmachines voor papierproductie en konden nieuwe chemische stoffen materialen als wol en leer bewerken.⁸²

Het proces van achteruitgang van het molenbestand liep echter niet in alle sectoren even snel. Korenmolens hebben het langste het hoofd weten te bieden aan de nieuwe technieken. In sommige steden, zoals Amsterdam, wist een kartel van molenaars een lange tijd de stoomkorenmolens weg te concurreren. Ze werden hierbij geholpen door het accijns op het gemaal die een continuproductie verbod en zo de schaalvoordelen van stoom verminderde. In 1855 werd deze accijns afgeschaft en werd ook de Maatschappij der Meel- en Broodfabrieken opgericht. In veel grote steden namen de hoeveelheid windmolens hierna sterk af.⁸³ Op het platteland echter, bijvoorbeeld in Noord-Brabant, nam het aantal windmolens nog toe tot ongeveer 1915. Veel molens uit grote steden in het Westen werden hier namelijk weer opgebouwd voor het malen van rogge voor veevoer. Na 1930 is het echter ook gedaan met de windkorenmolens.⁸⁴

Binnen de polderbemaling werden er tot de droogmaking van het Haarlemmermeer omstreeks 1850 slechts kleine experimenten gedaan met stoom. Doordat de ideeën over wateroverlast en het optimale waterpeil veranderden, werd de meerwaarde van stoom boven wind een stuk groter. Het aantal stoomgemalen neemt dan ook sterk toe na 1870. Stoom werd voornamelijk toegepast voor grotere polders, maar na de introductie van elektro- en dieselmotoren na 1900 stapten ook veel kleinere polders over op nieuwe energiebronnen. Ook de introductie van windmotoren vanaf 1910 leidde ertoe

⁸¹ J.S. Bakker, 'Vergaan voortbestaan: Het verleden en de toekomst van gedeeltelijke gesloopte molens', in: J.H. van den Hoek Ostende, G.H. Keunen, A.J. Kölker, H.K. Glas (red.), *Molenstudies – Bijdragen tot de kennis van de Nederlandse molens* (1989 Amsterdam) 9-10; H.W. Lintsen, 'Een land met stoom', in: Lintsen (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel IV. Delfstoffen, machine- en scheepsbouw. Stoom. Chemie. Telegrafie en telefonie* (Zutphen 1993) 202-203.

⁸² Stokhuyzen, Endedijk, *Molens: de nieuwe Stokhuyzen*, 24-26; Bakker, 'Vergaan voortbestaan', 9.

⁸³ Van Zanden, 'De introductie van stoom in de Amsterdamse meelfabricage 1828-1855', 68-70 & 77-78; H.W. Lintsen, M.S.C. Bakker, 'Meel', in: H.W. Lintsen (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel I. Techniek en modernisering. Landbouw en voeding*. (Zutphen 1992) 79-82.

⁸⁴ Lintsen, Bakker, 'Meel', 99-102; Roose, *Molens in Nederland*, 15-16; L. Macke, *Het molensterven in Nederland tussen 1850 en 1950* (Stageopdracht RCE binnen Master cultuurgeschiedenis UU 2013) 28.

dat veel windmolens werden vervangen omdat de motoren geen bediening vereisten. Tussen 1910-1920 is er dan ook een sloopgolf onder de windpoldermolens.⁸⁵

Ook in het windmolenindustriegebied bij uitstek, de Zaanstreek, werden de molens uiteindelijk niet gespaard. In 1833 werd hier de eerste stoomfabriek gebouwd, maar pas na 1870 werd stoom op grote schaal toegepast. Als eerste verdwenen de papiermolens, vervolgens kregen de zaagmolens en oliemolens het moeilijker na 1870 en uiteindelijk beginnen na 1890 de pelmolens te verdwijnen. Hierdoor bezwijken tussen 1870 en 1900 ongeveer de helft van de industriemolens. Tussen 1900 en 1910 wordt hiervan weer de helft gesloopt voor de nieuwe aandrijvingsmethoden.⁸⁶

Na een trage introductiefase van stoom, neemt de hoeveelheid windmolens na 1870 dus gestaag af. Na 1900 is er een nieuwe sloopgolf ontstaan door de ontwikkeling van elektrische, benzine- en oliemotoren die ook toegepast konden worden bij kleinere polders en bedrijven en lagere opstartkosten hadden.⁸⁷ Tijdens de Eerste Wereldoorlog gingen dan ook, ondanks de energieschaarste, nog veel polders op elektrische gemalen over.⁸⁸ Tijdens de economische crisis in de dertiger jaren werden vooral de korenmolens getroffen door de kelderende graanhandel, maar de rest van de molens wisten door de hoge brandstofprijzen buiten schot te blijven.⁸⁹ Gedurende de Tweede Wereldoorlog werden er meer dan 175 molens beschadigd of vernield, bijna 11% van het toenmalige molenbestand.⁹⁰ Na de oorlog was door de dalende brandstofprijzen, de verbeterde motoren en de gestegen arbeidskosten economisch gezien definitief geen rol van betekenis meer voor de molens.⁹¹ De Vereniging de Hollandsche Molen ging zich vanaf dit moment meer inzetten voor het behoud van molens in plaats van ze door middel van innovaties rendabel te proberen te maken. Hoewel in 1951 al een eerste wet werd aangenomen tot het beschermen van molens, zou het tot na 1960 duren voordat het molenbestand weer stabiel werd.⁹² Waren er in 1850 nog ongeveer 10.000 molens in Nederland, omstreeks 1960 was ongeveer 90% hiervan gesloopt.⁹³

⁸⁵ H.W. Lintsen, 'Stoom en bemaling', in: H.W. Lintsen (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel IV. Delfstoffen, machine- en scheepsbouw. Stoom. Chemie. Telegrafie en telefonie* (Zutphen 1993) 130-149; K. Mulder, *De Hollandse Molen, Monument of Werktuig? – Een onderzoek naar de controverse over het voortbestaan van de Hollandse windmolen* (Enschede 1987) 71-81.

⁸⁶ L. Macke, *Het molensterven in Nederland tussen 1850 en 1950* (Stageopdracht RCE binnen Master cultuurgeschiedenis UU 2013) 33.

⁸⁷ H.B.E. Warnars, M.A. Hijlkema, *Molens en Klederdrachten in Nederland* (Leiden 1949) 35.

⁸⁸ Mulder, *De Hollandse Molen, Monument of Werktuig?*, 69.

⁸⁹ Mulder, *De Hollandse Molen, Monument of Werktuig?*, 177.

⁹⁰ G. Keunen, 'Molens en malen gedurende de Tweede Wereldoorlog', in: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Jaarboek Monumentenzorg 1995. Monumenten en oorlogstijd*. (Zwolle 1995) 174; Boonenburg, *De Windmolens* 78-79; Een overzicht van het merendeel van de molens die zijn beschadigd of verwoest tijdens de oorlog staat in: H.A. Visser, *Zwaaiende Wieken: over de geschiedenis en het bedrijf van de windmolens in Nederland* (Amsterdam 1946) 204-206.

⁹¹ Mulder, *De Hollandse Molen, Monument of Werktuig?*, 197.

⁹² W. Roose, *Molens in Nederland* (Alphen aan de Rijn 2001) 17.

⁹³ Stokhuyzen, *Endedijk, Molens: de nieuwe Stokhuyzen*, 24-26.

3 De wording van de molen als nationaal symbool

Dat de molen in de eenentwintigste eeuw een belangrijk symbool is voor Nederland, komt binnen de Nederlandse samenleving op allerlei manieren tot uiting. Binnen reclames, toerisme en zelfs de politiek wordt dankbaar gebruik gemaakt van de molen als ‘metonymie’ voor Nederland en het Nederlandse.⁹⁴ Volgens het Nederlands bureau voor Toerisme en Congressen zouden molens, samen met kaas, tulpen en de Gouden Eeuw, getypeerd kunnen worden als de ‘Holland Classics’ en leveren ze per toerist per dag meer inkomsten op dan enig andere bezienswaardigheid.⁹⁵ Binnen reclames weerspiegelen molens door hun associatie met traditie en geschiedenis een ambachtelijk gevoel en geven ze producten hierdoor een retro-imago mee. Binnen de politiek worden molens gebruikt om nationalistische gevoelens op te roepen. Zo gebruikte in 2008 de Partij voor de Vrijheid het beeld van een molen in een polderlandschap als openingsshot van een promotiefilmpje.⁹⁶ Nederland en molens lijken dus onlosmakelijk met elkaar verbonden te zijn. De originele functionaliteit lijkt echter voor het grootste gedeelte te zijn verdwenen.

Vanaf de middeleeuwen tot ver in de negentiende eeuw werd de molen vooral gezien als een multifunctioneel werktuig voor bijvoorbeeld drooglegging, het malen van koren of het zagen van hout. Aan het begin van de negentiende eeuw waren er in elke streek eigen typen molens te vinden die niet alleen het uiterlijk van het landschap domineerden, maar ook economisch bepalend waren voor de lokale industrie. In weidelandschappen zag men poldermolens, bij dorpen korenmolens, in belangrijke handelssteden snuifmolens en langs rivieren watermolens. Gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw nam de bevolking sterk toe en hierdoor veranderde het landschap. Bij de groeiende en steeds vollere steden werden de stadswallen en –muren gesloopt, werden nieuwe wijken aangelegd waar voorheen weidegronden waren en werden molens vervangen door gemalen en fabrieken.⁹⁷

Tegelijkertijd groeide na de tweede helft van de negentiende eeuw de molen, vooral door buitenlandse invloeden, steeds meer uit tot een symbool van de Nederlandse cultuur. Maar hoe zag deze overgang eruit en welke factoren speelden hierin een belangrijke rol? Eerst zal er worden gekeken naar de rol van molens binnen de waardering voor de volkscultuur in Nederland. Vervolgens is er aandacht voor twee thema’s die grote invloed hebben gehad op de ontwikkeling van de molen tot symbool: toerisme en schilderkunst.

3.1 Beeldvorming rondom de volkscultuur in Nederland

Door de Franse overheersing aan het begin van de negentiende eeuw, en doordat volgens velen in de achttiende eeuw het verval had toegeslagen, werd er met weemoed teruggedacht aan de zestiende en

⁹⁴ Cevaal, *Nederland Molenland*, 2.

⁹⁵ Nederlands Bureau voor Toerisme & Congressen, *Onderzoek inkomend toerisme 2009*, 52; Nederlands Bureau voor Toerisme & Congressen, *Holland Imago-onderzoek 2008/2009* (Leidsendam 2010) 8.

⁹⁶ Cevaal, *Nederland Molenland*, 3.

⁹⁷ *Ibidem*, 8-9.

zeventiende eeuw. Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw kwam binnen de collectieve identiteit van Nederland het idee van een vaderland in verval meer naar de voorgrond. Aan het begin van de negentiende eeuw werd de Bataafse oorsprongsmythe, doordat deze tijdens de Franse bezetting een negatieve connotatie had gekregen, definitief ingewisseld door het ideaalbeeld van de Gouden Eeuw.⁹⁸ ‘Nederland’, en dan vooral het dominante gewest Holland, had tijdens de Gouden Eeuw een dominante positie binnen de wereld genoten en hier werd, vooral binnen de maatschappelijke elite, met nostalgische en nationalistische gevoelens op teruggekeken.⁹⁹

In de loop van de negentiende eeuw kwam er in veel Europese landen een interesse in volkscultuur tot stand. Deze volkscultuur speelde een belangrijke rol in de vorming van een nationale identiteit en droeg bij aan een nationaal gevoel. Volgens Thiesse was “Rien de plus international que la formation des identités nationales”.¹⁰⁰ Dit kwam voort uit de toenemende groei van steden, een grotere mobiliteit en, hieruit voortkomend, meer culturele uniformiteit. Deze veranderingen werden ervaren als bedreigingen van traditionele leefpatronen, die werden beschouwd als de grondslag van de nationale identiteit en moesten worden bewaard.¹⁰¹

Ook in Nederland leidde de groei van de steden in de negentiende eeuw ertoe dat vele wallen, huizen en (stads)poorten werden afgebroken. Dergelijke afbraak werd gezien als een teken van vooruitgang en leven. Dit had een contrabeweging tot gevolg. In eerste instantie richtte deze bewaardrang zich voornamelijk op volksverhalen en liederen. Vervolgens werd in de tweede helft van de negentiende eeuw ook de lokale traditionele plattelandscultuur langzaam deel van het nationale erfgoed.¹⁰² Zo ontstond er een beweging die erop gericht was ‘Oud-Holland’ te behouden en reconstrueren. In 1896 was er in Amsterdam zelfs een ‘Oud-Hollandse’ stad opgericht met reconstructies van enkele gebouwen die in de paar decennia ervoor waren afgebroken. Er was hierbinnen ook aandacht voor het regionale erfgoed, zoals Hindelopen-kamers en klederdrachten. Deze ontwikkeling werd door de liberalen op een strategische manier ingezet als symbool voor eenheid. Dit gebeurde onder andere door de verbinding van de volkscultuur met het koninklijk huis. Zo werden zowel Wilhelmina als Juliana uitgedost in regionale klederdrachten.¹⁰³ De volkscultuur werd gemusealiseerd en geannexeerd om in dienst te staan van wat De Jong het ‘beschermingsoffensief’ noemde; een poging om een leefbare wereld te scheppen waarin geen klassenstijd of verzuiling heerste en waarmee iedereen zich kon identificeren.¹⁰⁴

⁹⁸ Bazelmans, ‘The Dutch windmill’, 8-9.

⁹⁹ T. de Nijs, E. Beukers (ed.), *Geschiedenis van Holland, 1795 tot 2000. Deel IIIB* (Hilversum 2003) 647.

¹⁰⁰ A.M. Thiesse, *La création des identités nationales: Europe XVIIIe-XXe siècle* (Parijs 1999) 64.

¹⁰¹ De Jong, *De dirigenten van de herinnering*, 13-14.

¹⁰² De Jong, *De dirigenten van de herinnering*, 13; P. de Rooy, ‘In oude en nieuwe vormen verpakte illusies. Naar aanleiding van enkele recente studies over de geschiedenis van de volkskunde in Nederland’, *BMGN - Low Countries Historical Review* Vol. 118 nr. 2 (2003) 201.

¹⁰³ De Rooy, ‘In oude en nieuwe vormen verpakte illusies.’, 201-202.

¹⁰⁴ De Jong, *De dirigenten van de herinnering*, 20; De Rooy, ‘In oude en nieuwe vormen verpakte illusies.’, 202.

De aandacht voor volkscultuur, en dan vooral klederdrachten, nam rond 1900 dus toe. Vooral boeren en vissers werden gezien als bevolkingsgroepen die nog onaangetast waren door de slechte invloeden van de grote steden en de geïndustrialiseerde maatschappij, en werden zo verheerlijkt als authentieke vertegenwoordigers van de natie. Deze idealisering van het romantisch-nationalistische beeld van het platteland was belangrijk binnen de ontwikkeling van een nationaal verleden en identiteit. Van een gevoel van verlies van deze folklore was echter nog niet echt sprake, dit ontstond pas aan het begin van de twintigste eeuw.¹⁰⁵ Binnen deze ontwikkeling lijkt er echter nog geen specifieke belangstelling te zijn ontstaan voor molens. Deze werden waarschijnlijk niet direct gezien als een deel van de bedreigde volkscultuur omdat ze nog in groten getale en functioneel aanwezig waren, maar waren wel een belangrijk decorstuk binnen de volkscultuur.¹⁰⁶ Gedurende de opkomst van de monumentenzorg in de laatste drie decennia van de negentiende eeuw, waren veel molens nog volop werkzaam. Waarschijnlijk was er hierdoor binnen de monumentenzorg uit de late negentiende eeuw nog weinig belangstelling voor molens. Bekende namen binnen de ontwikkeling van de monumentenzorg, zoals De Stuers en Cuijpers, hadden dan ook nog maar weinig tot geen aandacht voor molens.¹⁰⁷

De wens om de volkscultuur te behouden kwam concreet en in een permanente vorm tot uiting met de oprichting van het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem in 1912. In dit museum was er ook voor het eerst sprake van musealisering van de molen. Bij de opening van het museum was van de zes gebouwen er in elk geval één een molen. In de jaren '20 kwamen er nog vier molens bij. De gebouwen die tentoongesteld werden leken zo van de negentiende-eeuwse schilderijen met boerderijen, schuren en molens te zijn gekomen.¹⁰⁸

Naast een museale en nationale waarde kreeg de volkscultuur ook een marktwaarde. Zo waren in Volendam en Marken, naast klederdrachten, ook de molens een reden voor toeristen om een bezoek te brengen. Hierdoor werden voor buitenlanders klompen, klederdrachten en molens dominant binnen de beeldvorming van Nederland.¹⁰⁹ Deze beelden waren niet alleen binnen het toerisme symbolen voor Nederland geworden, ook in reclame kwamen ze veelvuldig voor. Vanaf het einde van de negentiende eeuw waren bij Nederlandse exportproducten molens en boerinetjes in Volendamse klederdracht dan ook haast niet meer weg te denken. In het buitenland waren deze 'metonymische tekens' ingeburgerd en stonden ze symbool voor Nederland, maar voor de Nederlanders zelf was het nog niet zo ver.¹¹⁰

Door de Eerste Wereldoorlog sloeg het klimaat in de samenleving om. Voor de oorlog hadden velen een optimistisch beeld van een toekomst met minder maatschappelijke en sociale problemen. Door de vooruitgang binnen de techniek zou welvaart voor iedereen bereikbaar worden. Door dit technologisch

¹⁰⁵ De Jong, *De dirigenten van de herinnering*, 13-21.

¹⁰⁶ Cevaal, *Nederland Molenland*, 44.

¹⁰⁷ Bazelmans, 'The Dutch windmill', 14.

¹⁰⁸ Cevaal, *Nederland Molenland*, 10-11; Nederlands Openluchtmuseum, 'Gebouwen Overzicht', (versie 2013) http://www.openluchtmuseum.nl/pid/23/gebouwen_overzicht (19 juli 2013).

¹⁰⁹ De Nijs, Beukers (ed.), *Geschiedenis van Holland, 1795 tot 2000. Deel IIIB*, 664.

¹¹⁰ Cevaal, *Nederland Molenland*, 14.

optimisme werden restanten uit het verleden afgeschreven en werd de nationale romantiek weggehoond. Europa was uitgekristalliseerd in nationale staten en dergelijke romantiek zou alleen maar kunnen zorgen voor een terugval tot barbaarse, gewelddadige oorlogen die tot het verleden behoorden. De schok over het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog was dan ook groot. Na de oorlog wilden de socialisten in een versneld tempo naar een heilstaat toe, maar binnen het christelijke volksdeel werd weer sterk teruggegrepen op oude nationale waarden.¹¹¹ De uiteindelijke opening van het Openluchtmuseum aan het einde van de Eerste Wereldoorlog werd omschreven als een ‘vaderlandsch historisch volksfeest’ en De Rooy zag het als “één grote illusiespel van het samengaan van gewestelijke verscheidenheid en nationale eenheid”.¹¹² De nationale romantiek had de negatieve en gedateerde associatie na de oorlog achter zich gelaten.¹¹³

In het buitenland werd de betekenis van de molen in de eerste decennia van de twintigste eeuw steeds maar groter terwijl in Nederland de economische relevantie van de molen steeds kleiner werd. Molens waren geen vanzelfsprekendheid meer in het landschap en daarmee begon men zich ook in Nederland te realiseren dat de molen deel uitmaakte van de volkscultuur en dus ook moest worden beschermd. Dit resulteerde in 1923 in de oprichting van de vereniging ‘De Hollandsche Molen’.¹¹⁴ De Vereniging beriep zich in haar streven vooral op cultuurbehoud; windmolens behoorden volgens hen tot het landschap, waren mooi en ‘zonder molens was Holland Holland niet meer’. Als randvoorwaarde bij het behoud van een molen kwam wel dat de windmolen een nuttig werktuig moest zijn en de Vereniging probeerde dan ook molens die nog in bedrijf waren door technische innovaties meer concurrerend te maken. Hier was nog wel enige discussie over, want de gedachte bestond dat men niet zou “moeten ‘peuteren’ aan het werk van de oude molenbouwers, daar men niets behoort te veranderen aan deze kunstwerken van anderen”.¹¹⁵ De discussie kwam neer op hoe de molen moest worden gezien: als een technisch monument of als een werktuig dat modernisering nodig had maar wel nog een nuttige functie bezat.¹¹⁶

Samen met het Koninklijk Nederlandsch Oudheidkundig Genootschap, Bond Heemschut, de ANWB en het Nederlands Openluchtmuseum zette de Vereniging zich in om de culturele waarde van de molens op de agenda te zetten. Het duurde echter nog enkele jaren voordat molens vanuit de overheid werden beschermd: pas in 1931 werden er molens op *de Voorloopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst* gezet.¹¹⁷ Door de gecombineerde interesse in molens vanuit de volkskunde, de monumentenzorg en het toerisme, wist de molen zich uiteindelijk ook binnen Nederland tot een totem, een ‘onaantastbaar symbool van de Nederlandse eigenheid’, te ontwikkelen.

¹¹¹ K. Mulder, *De Hollandse Molen, Monument of Werktuig? – Een onderzoek naar de controverse over het voortbestaan van de Hollandse windmolen*. (Enschede 1987) 93-95.

¹¹² P. de Rooy, “In oude en nieuwe vormen verpakte illusies.”, 202.

¹¹³ Mulder, *De Hollandse Molen, Monument of Werktuig?*, 97.

¹¹⁴ Stokhuyzen, Endedijk, *Molens: de nieuwe Stokhuyzen*, 197.

¹¹⁵ Mulder, *De Hollandse Molen, Monument of Werktuig?*, 98 & 102-103.

¹¹⁶ *Ibidem*, 103

¹¹⁷ Cevaal, *Nederland Molenland*, 15-17.

Zo veranderde de molens van een ‘horizonvervuiler’ in een ‘monumentaal baken’ thuishorend in lokale gemeenschappen.¹¹⁸ Pas na de Tweede Wereld Oorlog werd ook wettelijk de monumentale status van de molen vastgelegd.¹¹⁹

3.2 Molens in de schilderkunst

Met zoveel molens in Nederland is het wellicht niet verwonderlijk dat de windmolen altijd een rol heeft gehad in de Hollandse landschapschilderkunst. In de zeventiende en achttiende eeuw kwamen molens al regelmatig voor op landschapschilderijen van belangrijke schilders als Rembrandt, Jacob van Ruisdael en Albert Cuyp. Molens dienden dan vaak als opvallend verticaal element tussen de indrukwekkende wolkenluchten. Doordat de voorkeur uitging naar heuvelachtige landschappen, waren de afgebeelde molens over het algemeen industriemolens zoals koren- en zaagmolens, en geen poldermolens. Dit is opmerkelijk, aangezien juist de poldermolens dikwijls als opvallend werden betiteld door buitenlandse reizigers en binnen reisverslagen vaak een grote rol innamen. Reizigers beschreven vaak de waterwerken, zoals de polders en kanalen, als kenmerkend voor Nederland. Pas in de negentiende eeuw, toen de industriële revolutie steeds zichtbaarder werd in het landschap doordat er nieuwe wegen, kanalen, spoorverbindingen, en elektriciteitsmasten werden aangelegd en molens en stadsmuren plaats moesten maken, kregen poldermolens meer aandacht van kunstenaars.¹²⁰

De ontdekking van het Hollandse landschap past in een grotere internationale ontwikkeling. Rond 1830 ontstond in Frankrijk een nieuwe generatie schilders die brak met de tradities van de Academie en de bijbehorende genres. In plaats van de traditionele genres begonnen ze de ‘werkelijke’ natuur te schilderen. Er vond daarnaast een verschuiving plaats van oriëntatie op Italië naar het noorden. Zoals passend binnen de Romantiek (ca. 1795-1848) gingen schilders massaal de buitenlucht in om het idyllische plattelandleven vast te leggen.¹²¹

Door de groei van de infrastructuur en de openstelling van kunstcollecties werd het voor buitenlandse schilders mogelijk om de werken van de meesters van de Gouden Eeuw te aanschouwen. Hierin vonden zij voorbeelden van de realistische landschapskunst die zijzelf nastreefden. Schilders uit heel Europa, Amerika en Canada kwamen massaal naar Nederland. Het kwam in de mode voor schilders om tijdens een ‘pittoreske reis’, Nederland aan te doen en op zoek te gaan naar het ideale schilderachtige landschap. In navolging van dichters, gingen nu ook schilders de stemmingen van de natuur uitbeelden in overeenkomst met hun eigen gemoedstoestand. Aangezien het landschap afgebeeld op de meesterwerken uit de Gouden Eeuw aan het verdwijnen was, gingen ze binnen Nederland op zoek naar onaangetaste plekken. De eindeloze vergezichten vol met molens en water van

¹¹⁸ Cevaal, *Nederland Molenland*, 16.

¹¹⁹ Cevaal, *Nederland Molenland*, 17; Rooijackers, 'Totem and Taboo', 25-29.

¹²⁰ Cevaal, *Nederland Molenland*, 18-19; H. Knippenberg, B. de Pater, *De eenwording van Nederland: schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1998) 41-43.

¹²¹ De Jong, *De dirigenten van de herinnering.*, 167.

het negentiende-eeuwse Nederland pasten hier goed binnen.¹²² Doordat er niet langer geïdealiseerde, maar bestaande landschappen werden geschilderd, konden deze landschappen worden gerelateerd aan verlangens naar een lokale, regionale of nationale identiteit. De realistische landschapsschilderkunst was vooral een succes bij de opkomende stedelijke burgerij en werd hier geassocieerd met de (nationale) identiteit en politieke vrijheid.¹²³

Voorbeelden van bekende schilders die ‘Nederland’ hebben geschilderd zijn Claude Monet (1840-1923), Édouard Manet (1832-1883) en Camille Corot (1796-1875).¹²⁴ In 1871 schilderde Claude Monet bijvoorbeeld een landschap met tientallen molens in de Zaanstreek.¹²⁵ Onder invloed van het ontluikende nationalisme in Nederland ontdekten ook Nederlandse kunstenaars zoals Andreas Schelfhout (1787-1870), Gerars Bilders (1838-1865) en Johan Jongkind (1819-1891) het polderlandschap met molens als ‘typisch Hollands’.¹²⁶

Vaak volgden de schilders tijdens hun pittoreske reis dezelfde route door Nederland: via de molens van Dordrecht en Rotterdam naar Den Haag, Haarlem en Amsterdam om de polders, het strand en de duinen te schilderen. Vanuit Amsterdam werden er dan regelmatig uitstapjes gemaakt naar dorpen als Volendam en Zaandam om klederdrachten en molens te bewonderen. Dat juist deze gebieden werden bezocht, komt hoogstwaarschijnlijk voort uit de belangrijke politiek-economische positie van de Hollandse gewesten en de goede verbindingen over land en water die hiermee samen hingen.¹²⁷ Binnen Nederland wekten de schilderijen van buitenlandse kunstenaars geen interesse op, en vrijwel alles werd verkocht aan verzamelaars of galerieën en beurzen in het buitenland. Ter illustratie: van de ruim veertig Zaanse molenlandschappen die Monet schilderde, werd er niet een gekocht door een Nederlander.¹²⁸

Ondanks deze buitenlandse populariteit kwam een echt Nederlands antwoord op deze schilderkundige ontwikkelingen pas een tijd later. Na de overgang van de Romantiek in het Realisme rond 1850 bleef de fascinatie met schilderachtige landschappen bestaan. Door de ligging van de stad Den Haag tussen de kust en het weidse polderlandschap begon vanaf 1870 een aantal kunstenaars zich te vestigen in Den Haag.¹²⁹ De Haagse School verlegde de focus van heuvellandschappen op het rivier- en polderlandschap. Voorbeelden hiervan zijn schilders als Paul Gabriël (1828-1903), Jacob Maris (1837-1899) en Jan Hendrik Weissenbruch (1824-1903). Met hun schilderijen wilden ze de atmosfeer van het landschap vangen. De beste manier om de weidsheid van het Nederlandse landschap weer te geven, was door boven een lage horizon een molen, kerktoren of ophaalbrug uit te laten steken. De

¹²² H. Kraan, *Dromen van Holland. Buitenlandse kunstenaars schilderen Holland, 1800-1914* (Den Haag 2002) 31-35.

¹²³ De Jong, *De dirigenten van de herinnering*, 167.

¹²⁴ Bazelmans, ‘The Dutch windmill’, 5.

¹²⁵ Mulder, *De Hollandse Molen, Monument of Werktuig?*, 56.

¹²⁶ Cevaal, *Nederland Molenland*, 19-20.

¹²⁷ Bazelmans, ‘The Dutch windmill’, 4.

¹²⁸ Cevaal, *Nederland Molenland*, 20-21.

¹²⁹ De Jong, *De dirigenten van de herinnering*, 168.

molen werd hiermee vaker een hoofdmotief binnen een schilderij. In het bijzonder was er aandacht voor landschappen die dreigden te verdwijnen door de industrialisatie, bijvoorbeeld doordat molens werden verdrongen door gemalen en fabrieken. Schilders moesten dus ook hun best doen om deze ‘typisch Hollandse’ landschappen op te zoeken en enkele schilders zette zich dan ook in voor het behoud van het karakteristieke. Het gevolg van deze zoektocht naar het ‘authentieke’ landschap was een sterke romantisering en idealisering van het pittoreske. De molenlandschappen van de Haagse School gaven op deze manier uiting aan het opkomende nationalisme, een groeiende aandacht voor de eigen geschiedenis en gevoelens van melancholie.¹³⁰

Hoewel deze kunst in Nederland zelf weinig waardering genoot, overheerste de Haagse School lange tijd de Nederlandse kunst en het imago van Nederland in het buitenland. Op tentoonstellingen in grote steden als Londen, Parijs, Rome, Praag en Chicago waren er dan ook werken te zien. De schilderijen werden vooral verzameld door Britse, Amerikaanse en Canadese verzamelaars die vaak als grootindustriëlen hun fortuin hadden weten te maken via de staalindustrie of spoorweg- en stoombootmaatschappijen.¹³¹ In landen als Canada, de Verenigde Staten en Engeland ontstond een soort ‘Holland-rage’ waarbij niet alleen schilders, maar ook gewone reizigers het Holland zoals ze dat op schilderijen hadden gezien, wilden komen opzoeken. Het schilderachtige Holland resoneerde met een behoefte vanuit deze reizigers naar authenticiteit, traditie en eenvoud gedurende snelle modernisering en een opkomend nationalistisch gevoel. De pittoreske reis van buitenlandse schilders maakte hiermee plaats voor toerisme.¹³² Reisbeschrijvingen zorgden ervoor dat de schilderachtige landschappen en de Zuiderzeeplaatsen internationaal bekend werden. Paradoxaal genoeg zorgde de populariteit van de schilderijen van de Haagse School voor een stimulering van toerisme en daarmee ook voor het verloren gaan van de ongerepte landschappen die de Haagse schilders zo bewonderden.¹³³ Niet alleen op het toerisme, maar ook op wat er later verzameld werd in volkskundige musea heeft de Haagse School een zeer grote invloed gehad. Voor een belangrijk deel kwam wat er werd tentoongesteld in deze musea overeen met wat de schilders hadden weergegeven aan onder andere klederdrachten, stoelen, gebruiksvoorwerpen en weefgetouwen. Ook de gebouwen die het Nederlands Openluchtmuseum heeft opgenomen, kwamen sterk overeen met de hutten, boerderijen en molens van de schilderijen.¹³⁴

3.3 Molens binnen toerisme

Vanaf 1860 raakten Nederlanders steeds meer bekend met hun eigen land. De uitbreiding van spoor- en tramnetwerken en de introductie van de fiets zorgden voor een sterk toegenomen mobiliteit, en hiermee kwam ook de recreatie in opkomst. De aanleg van een landelijk geïntegreerd transportstelsel

¹³⁰ Cevaal, *Nederland Molenland*, 22-23; Bazelmans, ‘The Dutch windmill’, 13-14; De Jong, *De dirigenten van de herinnering*, 169.

¹³¹ Cevaal, *Nederland Molenland*, 23.

¹³² Kraan, *Dromen van Holland*, 216-218; Cevaal, *Nederland Molenland*, 26.

¹³³ De Jong, *De dirigenten van de herinnering*, 171-173.

¹³⁴ *Ibidem*, 180.

versterkte - en symboliseerde - de politieke eenheid. In deze tijd van economische en politieke eenwording werd hiermee ook het landschap onderdeel van een nationaal besef. Volgens Knippenberg en De Pater vervaagde of verdween het lokale en regionale voor het nationale doordat Nederlanders het land gingen ontdekken.¹³⁵ De Jong trekt dit in twijfel en denkt niet dat er een soort uniformiteit ontstond, maar dat lokale en regionale karakteristieken werden opgenomen als iets typisch Nederlands en onderdeel van het nationale erfgoed.¹³⁶

Voorals in de laatste twee decennia van de negentiende eeuw werd het toeristische blikveld groter en werden grotere delen van het platteland bestemmingen voor uitjes. Zoals eerst de volkscultuur werd gezien als tegenhanger van de ontaarde stad, werd nu het landschap gezien als tegenhanger van het zedeloze stedelijke leven.¹³⁷ Daarnaast ontstond rondom steden de behoefte aan recreatieruimte. Omdat er voor de aanleg van grote stadsparken voor recreatie voor de groeiende stedelijke bevolking veel ruimte nodig was, moesten vaak vestingwerken, stadsmuren en molens het veld ruimen.

In deze laatste decennia van de negentiende eeuw werd het platteland voor steeds grotere groepen mensen een bezienswaardigheid waar de volkscultuur een belangrijke plaats innam. In 1883 ontstond vanuit de ontwikkeling van de recreatie de Algemene Nederlandsche Wielrijders-Bond. De ANWB zag het belang in van het landschap voor recreatie en riep vanaf het begin op om molens en historische gebouwen in het landschap niet te slopen. De Bond stelde zichzelf tot doel de belangstelling voor natuur en cultuur in eigen land te vergroten. Zowel de ANWB als de Vereniging de Hollandsche Molen zetten zich in om molens als werkende bedrijven in stand te houden. In hun ogen symboliseerde de werkende molen als typisch Hollands bedrijf een deel van het nationale verleden. Deze ontwikkeling zou als een vorm van musealisering kunnen worden gezien.¹³⁸

Ondanks deze groeiende aandacht vanuit verschillende verenigingen genoot de molen in het binnenland als een toeristisch of recreatief uitje relatief weinig aandacht. Molens werden nog op grote schaal gesloopt. De fascinatie met de volkscultuur en de propaganda van de ANWB leidde uiteindelijk tot een interesse in natuurschoon in ruime zin. Door middel van het tijdschrift van de ANWB, *De Kampioen*, ontwikkelde het binnenlandse toerisme een duidelijk nationaal profiel en werd 'mooi Nederland' gepropagandeerd. De elementen die bijdroegen aan schilderachtige landschappen, zoals molens, boerderijen en kerken, kregen hiermee meer waardering. Hierdoor groeide de molen ook voor de Nederlanders langzaam uit tot een nationaal symbool.¹³⁹

Buitenlanders daarentegen kwamen al in de zeventiende eeuw naar Nederland om onder andere de molens te bewonderen. Het beeld van wat 'typisch Nederlands' was, kon gemakkelijk worden

¹³⁵ Knippenberg, De Pater, *De eenwording van Nederland*, 45-49 & 54.

¹³⁶ De Jong, *De dirigenten van de herinnering*, 28

¹³⁷ *Ibidem*, 200.

¹³⁸ Cevaal, *Nederland Molenland*, 29; De Jong, *De dirigenten van de herinnering*, 165-166

¹³⁹ Cevaal, *Nederland Molenland*, 30; De Jong, *De dirigenten van de herinnering*, 203.

verspreid door de relatief eenvoudige reproductie van de beelden.¹⁴⁰ De molens in Nederland vielen op ten opzichte van de molens uit eigen land om verscheidene redenen op: door hun enorme aantallen, de grote verscheidenheid aan functies en hun rol binnen de Nederlandse strijd tegen het water.¹⁴¹ Geïnspireerd door de schilderkunst en aangetrokken door een grote hoeveelheid reisliteratuur werd in de negentiende eeuw deze fascinatie met molens nog groter, ook omdat in veel andere landen de molens hadden plaatsgemaakt voor stoommachines. Onderstaande twee voorbeelden van reisbeschrijvingen illustreren dit sentiment goed. Zo schrijft Davies in 1886 over Zaandam:

"Look yonder," said the skipper. "Is that where they store the surplus windmills of Holland?" And truly there was some reason for this question. For in the near distance were windmills in rows, in dozens, in twenties, and apparently in hundreds, stretching away to a vanishing point, and each one trying to twizzle round faster than its neighbour. "Dat is Zaandam. Dere is dree honered and sixty-five windmills, one for every day in de year," explained Peter.

"But why have they put all in one place?" asked Rowland, who was of a very inquiring turn of mind. "Dey is not all in one place. Dere is nine tousand wind-mills in all Holland. Plenty more in oder places, as you will see for yourselves when you go about."

"But what do they all do?" persisted Rowland. "They can't all be pumping water in Zaandam." "Saw wood, grind corn, and many oder tings like you use steam in your country," replied Peter.¹⁴²

Een jaar later beschreef de Italiaanse De Amicis de molens in Dordrecht en Nederland molens in het algemeen als volgt:

Men hoorde hier en daar zeggen: "Dordrecht, - straks zullen we Dordrecht zien." Het was of allen zich voorbereidden om iets buitengewoons te zien. En het was inderdaad een buitengewoon schouwspel. [...] Dat was als de plotselinge verschijning van het eigenlijke Holland, de bevrediging van ons aller nieuwsgierigheid, de openbaring van alle geheimenissen, die onze verbeelding hadden verontrust. Het was als een ontwaken in een nieuwe wereld. Van alle kanten zag men hooge windmolens, die hun armen ronddraaiden, huisjes langs den oever, als buitenplaatsjes, tuinhuizen, koepels, hutten, kapelletjes, kramen enz.¹⁴³

De Hollandsche molens gelijken volstrekt niet op die vervallen molens, die ik een jaar vroeger in Spanje, in La Manche gezien had; en die hun magere armen schijnen uit te strekken, om hemel en aarde te hulp te roepen. De Hollandsche molens zijn groot, sterk en vol leven, en Don Quixotte zou zich wel tweemaal bedacht hebben, eer hij deze gevaarten aangevallen had.¹⁴⁴

¹⁴⁰ De Jong, *De dirigenten van de herinnering*, 180.

¹⁴¹ Bazelmans, 'The Dutch windmill', 5.

¹⁴² G. Christopher Davies, *On Dutch Waterways: The Cruise of the S.S. Atlanta on the Rivers and Canals of Holland and The North of Belgium* (1886) 37.

¹⁴³ Edmondo de Amicis (vert. P. van Santen), *Nederland en zijne bewoners* (Leiden 1877) 22.

¹⁴⁴ De Amicis, *Nederland en zijne bewoners*, 69.

Met het aanleggen van de eerste grensoverschrijdende spoorlijnen, zoals in 1853 de lijn Aken-Maastricht en in 1854 Antwerpen –Roosendaal, werd Nederland ook voor de buurlanden beter bereikbaar. Vervolgens raakte vanaf het derde kwart van de negentiende eeuw voor Amerikaanse reizigers ‘traditioneel’ Nederland in de mode. Dit kwam voort uit de behoefte hun eigen geschiedenis enigszins los te koppelen van Engeland. In Nederland met overeenstemmende sociale gebruiken, protestantisme en idealen, vonden zij een voorbeeld voor de eigen natie.¹⁴⁵ In eerste instantie was een buitenlandse reis naar Nederland alleen weggelegd voor de elite, maar met de introductie van reisbureaus zoals Thomas Cook tegen het einde van de negentiende eeuw werd reizen voor meer mensen bereikbaar.¹⁴⁶ Aan het begin van de twintigste eeuw was het stereotypische beeld van Nederland vol molens en klompen stevig verankerd. Rond 1910 werd echter duidelijk dat dit beeld geen werkelijkheid (meer) was, onder andere door het snel afnemen van het aantal molens. De desillusie die dit soms bij reizigers teweeg bracht, wordt duidelijk uit de reisbeschrijving van de Amerikaan Stevenson uit 1911:

*“Zandijk!” repeated the girl behind the counter, staring at us as though we were crazy. “Dit is het!” “This, Zandijk!” I exclaimed. “Maar waar is der wind-molen?” I went on, with the aid of my dictionary, in what was doubtless execrable Dutch. (...) “Windmolen!” said the girl, and threw up her hands and explained. I gathered, at the end of quite a conversation, that steam was supplanting wind as the motive power for the Zandijk mills, and that their glory had departed.*¹⁴⁷

Door het toenemende toerisme, onder andere voortkomend uit de Amerikaanse ‘Holland mania’ verspreidde stereotypen op het gebied van volkscultuur zich op grote schaal.¹⁴⁸ Zo vormde zich een beeld van Nederland met klompen, molens en een strijd tegen het water. Molens en klederdrachten werden hierdoor het enige beeld dat toeristen wilden zien. Dit werd extra versterkt door de opkomst van de ansichtkaart.¹⁴⁹ Hoewel vanaf het begin van de twintigste eeuw duidelijk werd dat Nederland steeds minder molens herbergde, was de associatie van Nederland met molens inmiddels al zo sterk, dat het beeld van een molen een bepaalde marktwaarde had verkregen. Binnen reclame en promotie werd de molen een synoniem voor Nederland: “Van zuivelproducten tot de Nederlandse Spoorwegen: molens moesten de garantie uitdragen van Hollandse kwaliteit en degelijkheid.”¹⁵⁰ Hiermee was de molen een nationaal symbool geworden.

¹⁴⁵ Cevaal, *Nederland Molenland*, 33; Bazelmans, ‘The Dutch windmill’, 6.

¹⁴⁶ De Jong, *De dirigenten van de herinnering*, 180.

¹⁴⁷ B. E. Stevenson, *The Spell of Holland: The Story of a Pilgrimage to the Land of Dykes and Windmills*, (Boston 1911) 203.

¹⁴⁸ A. Stott, *Holland Mania: The Unknown Dutch Period in American Art & Culture* (New York 1998).

¹⁴⁹ De Jong, *De dirigenten van de herinnering*, 185-187.

¹⁵⁰ Cevaal, *Nederland Molenland*, 40.

Conclusie

In de zeventiende en achttiende eeuw speelde de windmolen nog maar een kleine rol in buitenlandse (reis)beschrijvingen. Molens werden nog niet gezien als iets unieks aan Nederland, al waren het gebruik van de windmolen als poldermolen en sommige grote concentraties bij elkaar wel al opvallend. Door de vertraagde industrialisatie in Nederland werden deze kenmerken waarschijnlijk opvallender voor buitenlandse reizigers. Gedurende de negentiende eeuw vindt er een grote verschuiving plaats in het beeld van Nederland. Hierbinnen speelden kunstenaars een grote rol. Vanaf de jaren zeventig en tachtig schetsen de schilders van de Haagse School een beeld van het ‘typisch Hollandse landschap’ en gaven hiermee richting aan het opkomende toerisme. Hierbinnen speelden twee invloeden een grote rol: de eigen aanschouwing van het platteland en de schilderkunst uit de Gouden Eeuw. Hierdoor groeide gedurende de jaren zeventig en tachtig van de negentiende eeuw de windmolen voor buitenlanders uit tot een icoon voor Nederland. De buitenlandse reizigers kwamen uit Engeland, Frankrijk en Duitsland, maar bovenal uit de Verenigde Staten. In de decennia rond de eeuwwisseling neemt het internationale toerisme naar Nederland sterk toe en neemt het nieuwe stereotype beeld van Nederland een grote vlucht. Gedurende de hele twintigste eeuw wordt er binnen de toeristische advertenties in het buitenland en binnen ansichtkaarten systematisch gebruik gemaakt van het stereotype beeld van Nederland vol klederdrachten, tulpen en molens.

Rond 1900 neemt de aandacht voor het eigen platteland ook toe bij de Nederlandse bevolking. De binnenlandse mobiliteit is sterk toegenomen en de ANWB ontsluit in haar publicaties een nationaal beeld van waar ‘mooi Nederland’ te vinden is. Hoewel het landschap tegen het einde van de negentiende eeuw onder invloed van de industrialisatie snel verandert, is er nog geen sprake van een gevoel van verlies van het platteland onder de Nederlandse bevolking. Dit ontstaat pas in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw als onder andere door de Vereniging de Hollandsche Molen de penibele situatie van de Nederlandse molen onder de aandacht wordt gebracht. Dan wordt ook steeds duidelijker dat de windmolen ook voor Nederlanders behoort tot een van de iconen van Nederland.

Het is hierbij erg opvallend dat rond 1870, als het molensterven in Nederland wordt ingezet, de molen voor buitenlanders zich ontpopt tot een symbool voor Nederland. Pas na 1900 begint de molen ook voor Nederlanders opvallend te worden en pas als de molens na de jaren '20 voor het grootste gedeelte verdwenen zijn, wordt het belang echt ingezien. Vanuit de vijf-voor-twaalf-gedachte ontstaat er dan een gevoel van teloorgang dat een nationale interesse aanwakkert voor het behoud en de musealisering van de molens. Hierbij speelt de esthetische waarde van het object ook een grote rol en door de kunst van de Haagse School was de esthetische waarde van de molen stevig verankerd. In eerste instantie was de molen geen onderdeel van de monumentenzorg, en lag de aandacht nog op het functioneren van de molens. Hierin ligt de kiem van de nadruk op de functionele authenticiteit die lange tijd de boventoon heeft gevoerd. Naarmate de originele functionaliteit meer naar de achtergrond verdween,

werd de functie als cliché, de molen als 'typisch Nederlands', dominant. Hierdoor zijn onderdelen van molens of 'molenstompen' een soort taboes geworden omdat ze niet vallen binnen het beeld dat er bestaat van de Hollandse molen. Doordat 'molens moeten malen' is er ook grote aandacht geweest voor het ambacht van molenaar en dit is nu ook officieel immaterieel erfgoed.

Concluderend kan worden gesteld dat, hoewel buitenlanders al eerder de molen hadden opgemerkt als typisch Nederlands, de Nederlanders als gemeenschap zich pas aan het begin van de twintigste eeuw gaan identificeren met de molen en dat in de loop van de twintigste eeuw de molen is gaan functioneren als nationaal cultureel erfgoed.

Bibliografie

- De Amicis, E., (vert. P. van Santen), *Nederland en zijne bewoners* (Leiden 1877).
- Bakker, J.S., *De Molens van Rotterdam in oude ansichten deel 1* (Zaltbommel 1979)
- Bakker, J.S., 'Vergaan voortbestaan: Het verleden en de toekomst van gedeeltelijke gesloopte molens', in: J.H. van den Hoek Ostende, G.H. Keunen, A.J. Kölker, H.K. Glas (red.), *Molenstudies – Bijdragen tot de kennis van de Nederlandse molens* (1989 Amsterdam) 8-21.
- Bazelmans, J., 'Moeten molens altijd malen?', *Vitruvius* nr. 2 (2008) 10-20.
- Bazelmans, J., 'The Dutch windmill: the origin of an icon of the Netherlands and Dutch identity', lezing *Permanent European Conference for the Study of the Rural Landscape* (PECSRL) op 08-08-2012.
- Bazelmans, J., 'De molens: icoon, werktuig, totem', in: A. Kok, J. Leenes, I. Noordhoff, *De Wadden: Noorderbreedte Dossier 2010* (Groningen 2010) 39-40.
- Boonenburg, K., *Windmills in Holland*, (Den Haag 1951).
- Boorsma, P., *Duizend Zaanse Molens*, (Wormerveer 1950).
- Bos, R.W.J.M., 'Factorprijzen, technologie en marktstructuur: de groei van de Nederlandse volkshuishouding 1815-1914', A.A.G. *Bijdragen*, XXII (1979) 109-137.
- Burke, P., *Wat is cultuurgeschiedenis?* (Utrecht 2007) 10.
- Cevaal, R. J., *Nederland Molenland – Geschiedenis van een Nederlands beeldmerk 1813-1940*. Masterscriptie Erfgoedstudies Vrije Universiteit Amsterdam (Februari 2012).
- De canon van Nederland, 'De Beemster: Nederland en het water' (versie 2 juli 2007) <http://www.entoen.nu/beemster> (4 juli 2013).
- Davies, G. C., *On Dutch Waterways: The Cruise of the S.S. Atlanta on the Rivers and Canals of Holland and The North of Belgium* (1886).
- Frijhoff, W. Th. M., 'Volkskunde en cultuurwetenschap: de ups en downs van een dialoog', *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* 60 (3) (1997).
- Gellner, E., *Nations and nationalism* (Oxford 1983).
- Green, A., *Cultural History – Theory and history* (New York 2008) 1-2.
- Griffiths, R.T., *Industrial Retardation in the Netherlands 1830-1850* ('s Gravenhage 1979).
- De Hollandsche Molen, 'Wie zijn wij?', (versie maart 2013) www.molens.nl/site/wie_zijn_wij.php (14 juli 2013).
- De Jong, A., *De dirigenten van de herinnering: Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940* (Nijmegen 2001).
- Keunen, G. H., 'Molens en malen gedurende de Tweede Wereldoorlog', in: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Jaarboek Monumentenzorg 1995. Monumenten en oorlogstijd*. (Zwolle 1995) 161-183.
- Knippenberg, H., De Pater, B., *De eenwording van Nederland: schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1998).
- Kolen, J. C.A., *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed* (Amsterdam 2005).

Kolen, J.C.A., 'De biografie van het landschap: Naar een nieuwe benadering van het erfgoed van stad en land', *Vetruvius* 1 (2007).

Kraan, H., *Dromen van Holland. Buitenlandse kunstenaars schilderen Holland, 1800-1914* (Den Haag 2002).

Van der Laarse, R., 'Erfgoed en de constructie van vroeger', in R. van der Laarse (red.), *Bezeten van vroeger – Erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam 2005).

Rob van der Laarse in gesprek met Charlotte van Rappard, 'Erfgoed: het grootste containerbegrip van deze tijd', in Alex de Vries (red.), *Underground Theory II: Cultureel Goed!* (Arnhem, 2004), 26-42.

Van Lente, D., Technology in Dutch society during the nineteenth century, *Tractrix* Vol. 2 (1990) 127-139.

Lintsen, H.W., 'Van Windbemaling naar Stoombemaling; innoveren in Nederland in de negentiende eeuw', *Jaarboek voor de Geschiedenis van Bedrijf en Techniek* 2 (Utrecht 1985) 50-62.

Lintsen, H.W., 'Stoom als symbool van de Industriële Revolutie', *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek* 5 (Utrecht 1988) 337-353.

Lintsen, H.W., 'Stoom als symbool', in: H.W. Lintsen (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel IV. Delfstoffen, machine- en scheepsbouw. Stoom. Chemie. Telegrafie en telefonie* (Zutphen 1993) 103-109.

Lintsen, H.W., 'Stoom en bemaling', in: H.W. Lintsen (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel IV. Delfstoffen, machine- en scheepsbouw. Stoom. Chemie. Telegrafie en telefonie* (Zutphen 1993) 130-149.

Lintsen, H.W., M.S.C. Bakker, 'Meel', in: H.W. Lintsen (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel I. Techniek en modernisering. Landbouw en voeding.* (Zutphen 1992) 70-101.

Lintsen, H.W., 'Een land met stoom', in: Lintsen (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel IV. Delfstoffen, machine- en scheepsbouw. Stoom. Chemie. Telegrafie en telefonie* (Zutphen 1993) 190-210.

Lowenthal, D., *The past is a foreign country* (Cambridge 1985).

Lübbe, H., *Der Fortschritt und das Museum* (1983).

MacGregor, N., 'Preface', in: J. Mack, *The Museum of the Mind: Art and Memory in World Cultures* (London 2003).

Macke, L., *Het molensterven in Nederland tussen 1850 en 1950* (Stageopdracht RCE binnen Master cultuurgeschiedenis UU 2013).

Metz, T., 'Zelfgemaakt verleden. Gesprek met erfgoedhistoricus David Lowenthal', NRC Handelsblad, 6-12-2002.

Mulder, K., *De Hollandse Molen, Monument of Werktuig? – Een onderzoek naar de controverse over het voortbestaan van de Hollandse windmolen* (Enschede 1987).

Mokyr, J., *Industrialisation in the Low Countries 1795-1850* (New Haven 1976).

Nederlands Bureau voor Toerisme & Congressen, *Onderzoek inkomend toerisme 2009 – De buitenlandse toerist uitgelicht* (Leidschendam 2009).

Nederlands Bureau voor Toerisme & Congressen, *Holland Imago-onderzoek 2008/2009* (Leidschendam 2010).

- De Nijs, T., Beukers E. (ed.), *Geschiedenis van Holland, 1795 tot 2000. Deel IIIB* (Hilversum 2003) 647.
- Pomian, K., *De oorsprong van het museum* (Heerlen 1990).
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Naar een herzien molenbeleid 2010* (Amersfoort 2009).
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (OC&W), *Een toekomst voor molens – Uitgangspunten voor de omgang met monumentale molens* (Amersfoort 2011).
- Rijpma, A., *A comparative investigation into the causes of technological progress in Britain and the Netherlands in the eighteenth century*, Thesis MA Comparative History (Utrecht 2007).
- Roijackers, G., 'Totem and Taboo: The cultural biography of the mill biotope – a new perspective on Mills?', *International Molinology* 72 (2006).
- Romein, J., 'De Dialektiek van de Vooruitgang: Bijdrage tot het ontwikkelings- en ondergangsbegrip in de geschiedenis', *Forum* 4 (Utrecht 1980) 752-777.
- Roose, W., *Molens in Nederland* (Alphen aan de Rijn 2001).
- De Rooy, P., 'In oude en nieuwe vormen verpakte illusies. Naar aanleiding van enkele recente studies over de geschiedenis van de volkskunde in Nederland', *BMGN - Low Countries Historical Review* 118 (2) (2003).
- Schot, J., 'The Usefulness of evolutionary models for explaining innovation. The case of the Netherlands in the 19th century', *History and Technology: An International Journal* (Volume 14, Issue 3, 1998) 173-200.
- Stevenson, B. E., *The Spell of Holland: The Story of a Pilgrimage to the Land of Dykes and Windmills* (Boston 1911).
- Stokhuyzen, F., Endedijk, L., *Molens: de nieuwe Stokhuyzen* (Zwolle 2007).
- Stott, A., *Holland Mania: The Unknown Dutch Period in American Art & Culture* (New York 1998).
- Terpstra, F.E., 'Molenerfgoed niet gered met geld alleen- Hoogwaardige kennis en cultuurhistorisch inzicht zijn even noodzakelijk', *Molinologie* 29 (2008).
- Thiesse, A.M., *La création des identités nationales: Europe XVIIIe-XXe siècle* (Parijs 1999).
- Vereniging de Hollandsche Molen, 'Ambacht molenaar wordt immaterieel erfgoed', (versie 07-05-2013) <http://www.molens.nl/site/actueel/index.php?id=127> (8-7-2013).
- Te Velde, H., 'Nederlands nationaal besef vanaf 1800', in: T. Zwaan, J. W. Bezemer, *Het Europees Labyrint. Nationalisme en natievorming in Europa* (Amsterdam 1991), 174-177.
- Visser, H.A., *Zwaaiende Wieken: over de geschiedenis en het bedrijf van de windmolens in Nederland* (Amsterdam 1946).
- Voskuil, 'Geschiedenis van de volkskunde in Nederland. Portret van een discipline', *Volkskundig Bulletin* Vol. 10 (1) (1984), 50-63.
- Warnaars, H.B.E., Hijlkema, M.A., *Molens en Klederdrachten in Nederland* (Leiden 1949).
- Van Zanden, J. L., 'De introductie van stoom in de Amsterdamse meelfabricage 1828-1855; over de rol van marktstructuren, ondernemersgedrag en de overheid', *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek* 8 (1991) 63-80.